

Het landschap van Groningen maken we samen

Schetsboek

Wierdenland & Waddenkust

Landschap

Reitdiepdijk tussen Aduarderzijl en de Allersmaborg; foto Land-

schapswerkplaats, Martin van Dijken

Inhoudsopgave

- 1 Inleiding
- 2 Het landschap van Wierdenland & Waddenkust
- 3 Toelichting schetsen
- 4 Kansen en bedreigingen
- 5 Vooruitblik

Bijlagen

Deelnemerslijst

Samenvatting initiatievenbundels

Nabij Leens; foto Marketing Groningen, Jur Bosboom

Colofon

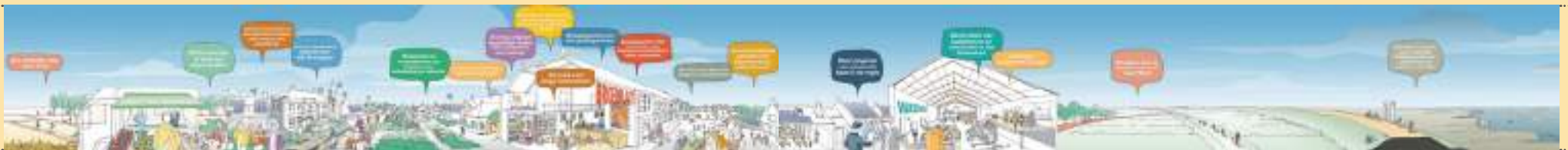
Datum: 26 juli 2023

Uitgave: Landschapswerkplaats

Stationsstraat 5, 9636 BA Zuidbroek

E-mail: info@landschapswerkplaats.nl

www.landschapswerkplaats.nl

Het door West8 geschetste Toukomstbeeld, en introductie van de Landschapswerkplaats.....

1. Inleiding

De landschapswerkplaats

Samen met initiatiefnemers, inwoners, overheden en organisaties zetten we ons in om het Groningse landschap nóg mooier en toegankelijker te maken. Met als doel het creëren van een fijnmazig biodivers netwerk van groen en water waar mensen naar hartenlust kunnen wandelen, fietsen, paardrijden, varen en leren (of kennis opdoen). De Landschapswerkplaats werkt hiervoor samen met inwoners, overheden en organisaties die tien geselecteerde en gebundelde Toukomstinitiatieven uit. Dit doen we graag in onderlinge samenhang tussen deze initiatieven. Zodat ze elkaar versterken en we nog meer kunnen bereiken.

Voorgeschiedenis

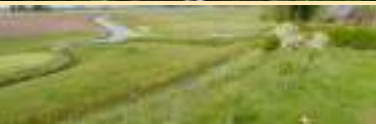
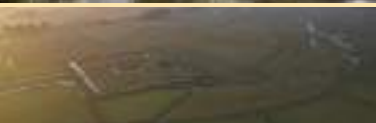
Onder de vlag van Nationaal Programma Groningen, een samenwerkingsverband tussen provincie Groningen, gemeenten en Rijk om te investeren in de brede welvaart in de provincie Groningen, is in 2020 het programma Toukomst gelanceerd. Omdat Groningers zelf als beste kunnen vertellen wat zij belangrijk vinden om gelukkig te leven, wonen en werken, is hen gevraagd om met vernieuwende en creatieve voorstellen te komen. Aan de oproep werd massaal gehoor gegeven!

De oogst bedroeg maar liefst 900 ideeën, uiteenlopend van voorstellen voor recreatieve routes, innovatieve schoolprojecten en woonvormen voor ouderen, tot ideeën ter versterking van natuur en landschap, voedselproductie en streekproducten, verduurzaming en kunst en cultuur. De inzendingen waren afkomstig van Groninger inwoners van jong tot oud, bedrijven en organisaties. In verschillende

haventje Noordpolderzijl; Stella Dekker Fotografie

Landschapswerkplaats

't Wad tot Stad	Werken aan een aantrekkelijke en groene zone in het cultuurlandschap rondom het Reitdiep. Met aandacht voor meer biodiversiteit, water(-berging), toerisme en rendabele landbouw.	
van Aa naar Zee	het herstellen van de natuurlijke overgang tussen zoet en zout water in het gebied tussen de Westerwoldse Aa en de Dollard. Werken aan de kustzone in combinatie met verzilting en klimaatadaptatie met kansen voor vrijetijdseconomie.	
Verbonden Biodiversiteit	Biodiversiteit versterken in het Groninger landschap via gemarkeerde routes langs fysieke hubs die biodiversiteit, cultuur en educatie met elkaar verbindt.	
Groene Longen /Tiny Forests	Samen twee miljoen bomen planten in dorpen en wijken, langs wegen en paden en op plekken die al bosrijk zijn. O.a bos bij de stad (tussen A7 en Meerstad). Tiny Forests aanplanten bij basisscholen zodat leerlingen kunnen leren over biodiversiteit.	
Groningen Belevén	In ere herstellen van onverharde verbindingen: hernieuwde en verbonden fiets-, wandel- en ruiterpaden. De paden voeren langs unieke rustpunten die het lokale verhaal vertellen.	
Masterplan Vaarwegen	Weer bevaarbaar maken en koppelen van kleinere waterwegen. ook lokale ondernemers betrekken we hierbij. Doel is de herontwikkeling van onze historische waterwegen en het verbinden met fiets- en wandelnetwerken.	
Diepen en Maren	Het versterken en herstellen van historische waterlopen om het landschap meer toegankelijk te maken en ons erfgoed beter te beleven.	
Bermen komen tot Leven	Ecologisch bermbeheer in de gehele provincie Groningen.	
Kiek'n & Doun	Het verbinden van bestaande en nieuwe fiets- en wandelroutes langs plekken die de verhalen en geschiedenis van Groningen vertellen.	
Vergroenen bestaande en verlaten gaswinningslocaties	Het met bomen en planten inrichten (vergroenen) van bestaande en verlaten gaswinningslocaties geeft een positieve draai aan het verleden.	

bijeenkomsten hebben initiatiefnemers de ideeën gebundeld tot 59 grote projecten. Een deel van de Groninger bevolking heeft deze projecten vervolgens beoordeeld. Begin 2021 heeft het Toukomstpanel – een door loting geselecteerd panel van twintig inwoners van de provincie – het bestuur van Nationaal Programma Groningen geadviseerd over de Toukomstprojecten en is besloten om voor al deze projecten € 100 miljoen euro beschikbaar te stellen.

Parallel aan dit traject heeft West 8, ontwerp bureau voor stedenbouw en landschapsarchitectuur het Toukomstbeeld ontwikkeld. Het is een verbeelding van de visie van de Groningers op hun provincie anno 2040, geschetst op basis van de 900 ingebrachte ideeën en de in het eerste jaar van Toukomst gevoerde gesprekken. Dit Toukomstbeeld geeft koers aan Nationaal Programma Groningen en dient als inspiratie en input voor visies en plannen van de provincie, gemeenten en waterschappen.

In juli 2021 hebben Provinciale Staten van de provincie Groningen het Programmaplan Toukomst vastgesteld. Hiermee werd de eerste fase van Toukomst afgesloten. Nu is het tijd voor de volgende stap: samen met de initiatiefnemers de ideeën door ontwikkelen naar integrale projecten en vervolgens uitvoeren.

De initiatieven Groningers zijn betrokken bij hun landschap én vinden het belangrijk om hierin te investeren. Van de ingezonden Toukomstideeën heeft bijna de helft te maken met natuur en landschap en met manieren om meer en beter van het landschap in de provincie te kunnen genieten. De rode draad hierin

is dat Groningers de rust en ruimte willen behouden. Maar tegelijkertijd zien ze ook kansen om het landschap aantrekkelijker, meer beleefbaar, biodivers en toekomstbestendiger te maken. Ook de vraag naar kennis over het landschap in relatie tot de geschiedenis is een terugkerend thema. Het Toukomstpanel – dat de 900 ideeën beoordeelde – heeft tien gebundelde initiatieven geselecteerd. De gebundelde initiatieven gaan over het ontwikkelen, inrichten, behouden en beheren van het landschap. Ze dragen bij aan de versterking van landschappen en het verbinden van erfgoed, aan klimaatdoelstellingen en het vergroten van biodiversiteiten en aan betere mogelijkheden om te fietsen, varen, wandelen en paardrijden.

Initiatievenbundels

Hiernaast is een kort overzicht opgenomen van de tien initiatieven. Met deze korte beschrijving doen we de initiatieven eigenlijk te kort; deze samenvatting is dan ook vooral bedoeld om de initiatieven kort maar krachtig op hoofdlijnen te beschrijven. Voor een uitgebreidere toelichting op de 'ins en outs' van de initiatievenbundels kun je ook de bijlage lezen, of de website van de Landschapswerkplaats bezoeken.

De Landschapswerkplaats

Voor de uitvoering van de initiatievenbundels die over het landschap gaan, heeft het Toukomstpanel de Landschapswerkplaats bedacht. Hiervoor is in totaal € 31 miljoen beschikbaar gesteld. De Landschapswerkplaats is een creatieve broedplaats waar we samen met initiatiefnemers, bewoners en andere gebiedspartners projecten initiëren, ontwerpen, uitwerken, realiseren en

doorontwikkelen. Samen integraal werken en kiezen voor robuuste, duurzame projecten van hoge kwaliteit om een zo groot mogelijke 'plus' in het groninger landschap te realiseren. Daar staat de Landschapswerkplaats voor.

Per initiatief moet er nu gekeken worden waar en hoe we die uitvoeren. De primaire opgave van de Landschapswerkplaats is – als onafhankelijke partij – het uitwerken van de ideeën uit de tien initiatieven tot concrete, goed uitvoerbare projecten. Dit doen we samen met initiatiefnemers, door inzet van ontwerp-expertise en een gebiedsgerichte aanpak.

Onze aanpak: van, voor en door Groningers

Centraal in de Landschapswerkplaats staan de initiatieven en de initiatiefnemers. Om deze Toukomstideeën om te zetten in een mooi, toegankelijk en toekomstbestendig landschap zorgt de Landschapswerkplaats voor professionele ondersteuning van de initiatiefnemers. Daarbij brengen we de initiatieven in samenhang met de bestaande projecten en programma's in de gebieden en wat er speelt bij de gebiedspartijen in de provincie Groningen. Zodat de initiatieven kansrijk in het gebied uitgevoerd kunnen worden.

schematische weergave van de Landschapswerkplaats

Anne

Hindrik

Henri

Jelly

Riek

Nicol

Karen

Teun

Martin

Georgine

Martin

Menno

Patrick

Initiatiefnemers en bewoners vormen de kern van de Landschapswerkplaats. De Landschapswerkplaats biedt hen professionele ondersteuning in de vorm van een multidisciplinair schetsteam van ontwerpers, en project- en procesbegeleiders. Vanuit diverse vakgebieden leveren landschapsontwerpers, kunstenaars, vormgevers, cultuur- en erfgoedspecialisten en architecten hun bijdrage aan de bijzondere projecten. Wie waar wordt ingezet is maatwerk. Vanuit de kern wordt de uitwerking gecoördineerd. Daaromheen zit een flexibele schil die we inzetten zodra er op specifieke onderdelen behoefte is aan extra deskundigheid. De extra deskundigheid kan vanuit verschillende partijen komen, denk aan gemeenten, waterschappen, Landschapsbeheer Groningen of Prolander. Slagvaardigheid en resultaatgerichtheid staan voorop; de Landschapswerkplaats is een middel, geen doel.

Deelgebieden

Van het grootschalige open polderlandschap tot het kleinschalige coulisselandschap en van historische wierdendorpen tot het door wijken en diepen opgedeelde veenlandschap. Het landschap in de provincie Groningen verschilt sterk per regio. In de Kwaliteitsgids Groningen beschrijft de provincie zeven verschillende landschapstypen, gebaseerd op de ontstaansgeschiedenis en de huidige ruimtelijke karakteristieken:

1. Gorecht
2. Waddenkust en Wierdenland
3. Zuidelijk Westerkwartier
4. Centraal Woldgebied en Duurswold
5. Oldambt
6. Westerwolde
7. Veenkoloniën

Het is belangrijk dat de projecten van de Landschapswerkplaats goed aansluiten bij de kwaliteit, de eigen identiteit en de landschappelijke kernkwaliteiten van de gebieden waarin ze zich bevinden. Daarom houdt de Landschapswerkplaats voor de projectgebieden dezelfde indeling aan als de Kwaliteitsgids Groningen. Ook gebruiken we dezelfde ontwerpprincipes zodat we recht doen aan de kernkwaliteiten van het gebied. De ontwerpprincipes bieden inspiratie, kennis en handreikingen voor ruimtelijke ontwikkelingen. De Kwaliteitsgids van de provincie Groningen en het overzicht is te vinden op www.kwaliteitsgidsgroningen.nl.

Fysieke werkplek en rondreizende werkplaats

De Landschapswerkplaats is heel praktisch. We zetten de ideeën van initiatiefnemers om naar concrete daden. Dit doen we samen met hen en samen met inwoners, ondernemers, overheden en organisaties. Hiervoor richten we een centrale, fysieke werkplaats in en gaan we met mobiele werkplaatsen door de provincie. In deze mobiele werkplaats werken we aan concrete plannen voor het gebied waar we op dat moment te gast zijn.

Als Landschapswerkplaats vind je ons dus op tal van plekken in de provincie. We bieden Groningers er een inspirerende plek om te schetsen en te ontwerpen aan hun omgeving. Alles wat daarvoor nodig is, hebben we in huis: computers, werkplekken, grote tafels om op te schetsen of aan te overleggen én professionele ontwerpers ter ondersteuning.

Het team van de Landschapswerkplaats Het kernteam bestaat uit een werkplaatsmeester (een professionele

landschapsarchitect) en een werkplaatsleider. Een multidisciplinair schetsteam met ontwerpers en inhoudelijk project en / of procesleiders afkomstig van diverse gebiedspartijen werkt als 'trekkers' samen met initiatiefnemers. Op de foto hiernaast zie je het hele team.

De werkplaatsleider, Menno van der Meer, heeft de leiding over de Landschapswerkplaats. Hij is verantwoordelijk voor het proces en de bedrijfsvoering van de Landschapswerkplaats. Hij zorgt voor de planning en voortgang van het programma, en onderhoudt samen met de werkplaatsmeester contact met Nationaal Programma Groningen.

De werkplaatsmeester - Martin Biewinga - bewaakt de plan- of ontwerp kwaliteit. De ontwerpen moeten tenslotte passen bij het landschap. Hij is ook een inspirator voor de initiatiefnemers en alle betrokkenen van de Landschapswerkplaats.

De projectleiders zijn samen met de ontwerpers en projectmedewerkers de vaste contactpersonen voor de tien initiatievenbundels. De projectleiders Karen Beukema, Nicol Perdok-Hut en Teun Veger zijn verantwoordelijk voor de voortgang van de projecten, en onderhouden het contact met de initiatiefnemers en gebiedspartijen. De ontwerpers Georgine Somer en Martin van Dijken maken – al schetsend met initiatiefnemers en gebiedspartijen - de ontwerpen en plannen voor de projecten uit de werkplaatsagenda. Dit doen ze in nauwe samenwerking met de werkplaatsmeester.

De projectmedewerkers Riek Geukema en Patrick Vriese ondersteunen het hele planproces. Zij verzamelen informatie, samen met het GIS-team, organiseren samen met de office-manager de gebiedsbijeenkomsten, maken verslagen en verrichten veel schrijf- en denkwerk op de achtergrond.

Jelly Wijnand is de office manager van de Landschapswerkplaats. Hindrik Wester, Henri Naaijer en Anna Chardon vormen samen het GIS-team, oftewel data-beheerteam dat de Landschapswerkplaats voorziet van data, kaarten, en andere geografische informatie.

Rust, reinheid en regelmaat... Continuïteit en vastigheid zijn in gebiedsprocessen heel belangrijk. Daarom heeft elke initiatievenbundel een vast team van projectleider, ontwerper en projectmedewerker. Daarnaast heeft elk deelgebied (zie de volgende paragraaf) een vaste contactpersoon in de vorm van een van de projectleiders. Voor Wierdenland en Waddenkust is Karen de vaste contactpersoon.

In de tabel is deze bezetting en verdeling weergegeven. Deze tabel staat ook op de website van de Landschapswerkplaats.

Gebiedsagenda

Per gebied maken we zoveel mogelijk koppelingen met lopende programma's en projecten die aansluiten bij de doelstellingen en missie van de Landschapswerkplaats. Dit verhoogt de slagingskans van een project en daarmee de impact op de toekomst van Groningen. Soms is ook een gebiedsproces nodig met gebiedspartijen om eventueel

Initiatief	Gebied	Contactpersonen	Rol
't Wad tot Stad	Waddenkust en Wierdenland	Karen Beukema	projectleider
		Martin van Dijken	Ontwerper
		Patrick Vriese	Projectmedewerker
Bermen komen tot Leven	hele provincie	Nicol Perdok-Hut	Projectleider
		Georgine Somer	Ontwerper
		Patrick Vriese	Projectmedewerker
Verbonden Biodiversiteit	hele provincie	Nicol Perdok-Hut	Projectleider
		Georgine Somer	Ontwerper
		Patrick Vriese	Projectmedewerker
Masterplan Vaarwegen	hele provincie	Nicol Perdok-Hut	Projectleider
		Martin van Dijken	Ontwerper
		Riek Guikema	Projectmedewerker
Diepen en Maren	hele provincie	Teun Veger	Projectleider
		Georgine Somer	Ontwerper
		Riek Guikema	Projectmedewerker
Vergroenen gaslocaties	hele provincie	Teun Veger	Projectleider
		Martin van Dijken	Ontwerper
		Riek Guikema	Projectmedewerker
van Aa naar Zee	Oldambt	Karen Beukema	Projectleider
		Martin van Dijken	Ontwerper
		Patrick Vriese	Projectmedewerker
Kiek'n & Doun	hele provincie	Karen Beukema	Projectleider
		Martin van Dijken	Ontwerper
		Riek Guikema	Projectmedewerker
Groningen Belevén	hele provincie	Nicol Perdok-Hut	Projectleider
		Georgine Somer	Ontwerper
		Riek Guikema	Projectmedewerker
Groene Longen	Centraal Woldgebied-Duurswold & hele provincie	Teun Veger	Projectleider
		Georgine Somer	Ontwerper
		Riek Guikema	Projectmedewerker

Gebied	Aanspreekpunt
Westerwolde	Nicol
Oldambt	Karen
Veenkolonien	Nicol
Centrale Woldgebied	Karen
Gorecht	Teun
Waddenkust en Wierdenland	Karen
ZWK	Karen

deelgebieden Landschapswerkplaats, gebaseerd op landschapstypen
(Bron: Kwaliteitsgids Groningen)

tegengestelde belangen op te lossen en uiteindelijk tot projecten te komen. Samen met initiatiefnemers en de gebiedspartijen stellen we daarom als eerste stap een gebiedsagenda op, waarmee we in beeld brengen wat er allemaal speelt in het deelgebied.

Fysieke ingrepen in het landschap, informatie en onderzoek

Veel van de initiatieven die in de Landschapswerkplaats uitgewerkt worden, gaan over fysieke ingrepen in het landschap van Groningen. Meer bomen, ecologische

bermen, buurtommetjes, ruiterpaden en vaarwegen zijn hier voorbeelden van. Om een project een succes te maken is het vaak nodig om informatie te verzamelen en soms is het nodig eerst onderzoek te laten doen voor we een project verder uitwerken. Een storymap en GIS-viewer kunnen dit bijvoorbeeld inzichtelijk maken. Ook dit valt onder het maken van de gebiedsagenda's.

Werkplaatsagenda

De volgende stap is het opstellen van de werkplaatsagenda. Hier komen alle ideeën, wensen en ambities van de initiatiefnemers en gebiedspartijen bij elkaar. We kiezen samen met de initiatiefnemers op welke plekken we onze aandacht vooral gaan richten en waar en hoe we het fijnmazige netwerk zoals beschreven in de doelstelling gaan realiseren. We kijken op welke manier we slimme combinaties kunnen maken met programma's en plannen van overheden en andere organisaties. Het werkplaatsteam, betrokken initiatiefnemers, partners en overheden leggen samen de contouren vast van wat er op welke plek wordt gerealiseerd, welke combinaties er te maken zijn, welke partijen daarbij nodig zijn en welke doelen er te behalen vallen. Ook ideeën van omwonenden waar de projecten zullen landen zullen – mits passend in de doelstelling van de Landschapswerkplaats worden meegenomen in de afweging bij het maken van de werkplaatsagenda. Belangrijk is om hier al een eerste beeld te krijgen van het draagvlak van de omgeving, overheden en andere belanghebbende organisaties.

Aanleiding en doel gebiedsbijeenkomsten

Zoals gezegd gaat de Landschapswerkplaats naar de gebieden toe. In de periode van 15 mei tot en met 3 juli hebben we daarom een reeks gebiedsbijeenkomsten georganiseerd. We trapt af met het Gorecht. Daarna

volgden de Veenkoloniën, het Zuidelijk Westerkwartier, Centraal Woldgebied en Duurswold, Oldambt, Westerwolde en als laatste Waddenkust en Wierdenland.

Met de gebiedsbijeenkomsten hebben we als Landschapswerkplaats het volgende voor ogen gehad:

- Kennismaken met elkaar; samen geven we elkaar weer energie en enthousiasme voor de uitvoering van de initiatieven.
- Het is meteen ook het begin van het lokale netwerk, van de initiatiefnemers met elkaar en met de gebiedspartijen in de gebieden, en met de 'verse' bemensing van de Landschapswerkplaats.
- Tijdens de gebiedsbijeenkomsten verkennen we de kansen met elkaar voor de samenwerking tussen de initiatieven, onderling en met de gebiedspartijen. Dit doen we aan de hand van een eerste analyse van de initiatieven die is opgesteld door de Landschapswerkplaats, en met de Gebiedsagenda in wording.

De inleidende presentatie van de gebiedsbijeenkomst kan je terugvinden en downloaden op de website van de landschapswerkplaats: www.landschapswerkplaats.nl.

Doel van dit schetsboek

Met dit beeldverslag leggen we de resultaten vast van het interactieve deel van de gebiedsbijeenkomsten, waarin we ons hebben gebogen over de kansen voor samenwerking tussen de initiatieven en over de koppeling met de gebiedsagenda.

Tot slot

Voor dit hoofdstuk is geput uit diverse stukken, waaronder het projectplan voor de Landschapswerkplaats, de presentatie van de gebiedsavond, en andere documenten. Wil je meer informatie over de achtergronden, werkwijze en organisatie van de Landschapswerkplaats, of over de initiatieven, dan kun je dat nazoeken op de website: www.landschapswerkplaats.nl. Je kunt natuurlijk ook de landschapswerkplaats rechtstreeks mailen via info@landschapswerkplaats.nl.

geomorfologische kaart (terreinvorm en oorsprong)

2. Het landschap van Wierdenland & Waddenkust.

In dit hoofdstuk geven we een korte beschrijving van het huidige landschap en zijn ontstaansgeschiedenis. Het landschap zoals we dat nu kennen, heeft bijzondere kenmerken en kwaliteiten. Daar bouwen we op verder bij de uitwerking van de initiatieven. De tekst van dit hoofdstuk is overgenomen uit de Kwaliteitsgids Groningen.

Het landschap van het Wierdenland en de Waddenkust kenmerkt zich door het open karakter met weidse uitzichten, slingerende waterlopen (maren) en statige boerderijen

met langs de kuststrook een opstreckende verkaveling van de grootschalige zeepolders. Achter de dijken zien we de onregelmatig meanderende verkaveling van het oude wierdenlandschap, waarin de wierden als groene eilandjes het reliëf bepalen. Ook de Groninger Waddeneilanden en wadplaten behoren bij dit bijzondere en dynamische gebied. De grootschalige openheid enerzijds en de fijnmazige structuren anderzijds vormen samen de landschappelijke hoofdstructuur die terug te leiden is tot de periode aan het begin van het Holoceen (11.700 jaar geleden), toen de ijskappen van de laatste ijstijd begonnen te smelten, de zeespiegel begon te stijgen en de Groninger kustlijn vorm begon te krijgen.

Door het verschil in ontwikkeling gedurende de geschiedenis is deze regio onder te verdelen in vijf gebieden. Van oost naar

Vlonderpad Lauwersoog; foto Marketing Groningen

west gezien zijn dit het gebied van de Fivelingo, het Hoogeland, Middag Humsterland en het Reitdiep, De Marne en Lauwersland.

De ondergrond

De diepere ondergrond van het midden van het gebied is gevormd in het Pleistoceen en is verdwenen onder de recentere kleiafzetting. Een deel van de Pleistocene ondergrond, het zogenoemde 'hoog van Winsum', is een voortzetting van de Hondsrug en is onder de kleilagen terug te vinden. Tijdens de voorlaatste ijstijd, het Saalien (ca. 380.000-130.000 jaar geleden), is het merendeel van de keileemlagen echter door smeltwater weggespoeld en werden o.a. de Hunze- en Fivelboezem gevormd. Er zijn archeologische vondsten die erop duiden dat het keileemplateau omstreeks 3400 v. Chr. door mensen werd bewoond die zich aan het maritieme milieu hadden aangepast.

Na de laatste ijstijd werd het klimaat warmer en begon de ijskap ten noorden van Nederland, evenals een groot aantal andere ijskappen, te smelten. Tijdens deze periode, het Holoceen (ca. 11.700 jaar geleden – heden), begon het Noordzeebekken door het stijgende zeeniveau vol te lopen en werden de geulen en slenken gevuld met zeezand, klei en veen. Langs de randen van het keileemplateau en de oevers van de Hunze- en Fivelboezem vormden zich twee kwelderruggen. Daarachter ontstond een afzetting van fijnere sedimenten en vormde zich een dunne laag knipklei in de getijdeafzettingsvlakte.

LANDAANWAS

Door pioniersbegroeiing zoals zeekraal en later andere gewassen, bleven zand en zavel (ziltige klei) bij de wisseling van getijden achter. Hierdoor ontstonden kwelderwallen met daarachter kweldebekkens waarvan het water via geulen zijn uitweg vond richting de zee. Rond 700 v. Chr. waren de kwelders zo hoog opgeslibd dat deze bij vloed nog maar zeer zelden overstroonden.

DE MENS IN HET PREHISTORISCHE LANDSCHAP

De eerste bewoners, op zoek naar nieuwe gronden voor de beweiding van het vee, werden aangetrokken door de grazige weiden in het jonge kwelderland. Ze kwamen uit Noord-Holland, het stroomgebied van de Eems en van de Drentse zandgronden en vestigden zich op de eerste ontstane hogere kwelderruggen en oeverwallen rond de Fivel en Hunze. Deze kwelderwallen lagen op veilige afstand van de dynamische kustlijn en staken minimaal 80 cm boven het gemiddelde vloedniveau uit. Hier vinden we dan ook de oudste wierdedorpen en zijn restanten aangetroffen van de eerste nederzettingen vanaf de Vroege en Midden-IJzertijd (ca. 700 – 200 v. Chr.).

Door regelmatige overstromingen van de kwelders en de nog steeds stijgende zeespiegel was het noodzakelijk de nederzettingen zo nu en dan op te hogen. De woonplaatsen groeiden mee met de opslibbing van het omliggende land. Hierdoor ontstonden de eerste cultuurlandschappelijke elementen in het kwelderlandschap: de wierden. In de gelaagdheid van de wierden zijn bij

archeologisch onderzoek de verschillende niveaus van bewoning nog duidelijk terug te vinden.

Rond ca. 100 n. Chr. was de kustlijn steeds noordelijker komen te liggen doordat veel getijdenbekkens opgevuld waren met zand en klei. De aanwas van dit nieuwe kweldergebied maakte de aanleg van nieuwe wierden mogelijk. In een tijdsbestek van ca. 1000 jaar zijn er duidelijke gordels te onderscheiden van de oudste wierden op de zuidelijke kwelderwallen van vóór 500 v. Chr., tot wierden op de meest noordelijke kwelderwallen van ca. 500 n. Chr. In deze perioden waren de wierden relatief klein en compact en stonden de boerderijen vaak nog centraal geplaatst.

Tijdens de Romeinse tijd (ca. 100 v. Chr.- 460 n. Chr.) waren er al 30.000 tot 40.000 bewoners in het Noord-Nederlandse kustgebied. Dat was een kwart van Nederlandse bevolking destijds. De limes, de grens van dit rijk, lag ten zuiden van de Rijn. De bewoners in het kweldergebied hielden vast aan hun traditionele bestaan op de wierden en hun veeteeltgebied bleef grotendeels buiten de Romeinse invloedssfeer. Toch zijn er veel archeologische vondsten van Romeinse oorsprong teruggevonden in de wierden van Noord-Groningen, hetgeen erop wijst dat er zeker handel heeft plaatsgevonden tussen de oorspronkelijke bewoners en het Romeinse Rijk.

Het wierdengebied werd rond de vierde en vijfde eeuw, aan het eind van de Romeinse tijd, blootgesteld aan een toenemend aantal overstromingen, stormen en oorlogen met

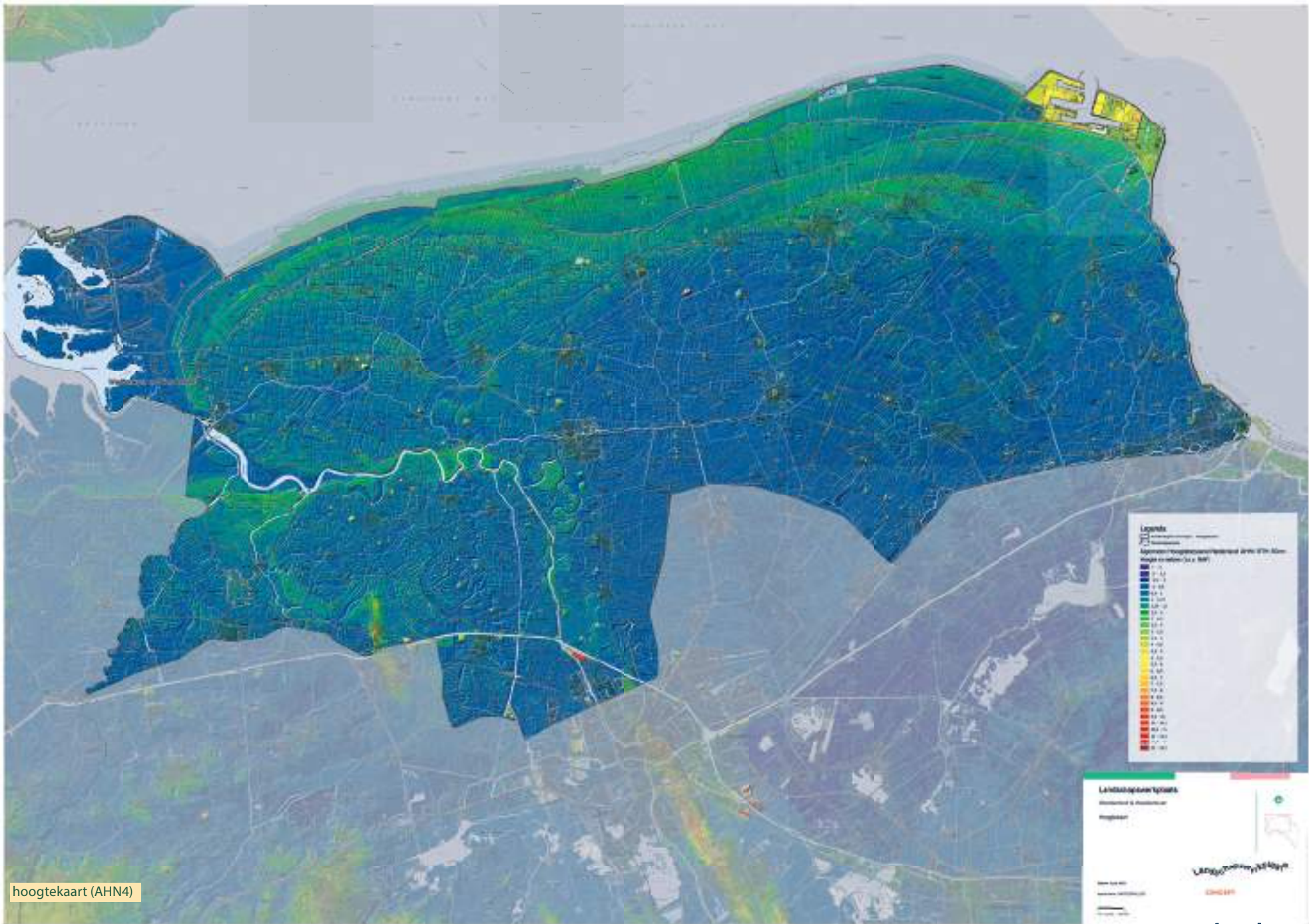
onder andere invallende stammen. Het gebied werd moerassiger en raakte voor een groot deel ontvolkt.

DE ONTWIKKELING VAN HET MIDDELEEUEWSE CULTUURLANDSCHAP (500-1500)

WIERDENLAND

Rond de zesde en zevende eeuw na Chr. is het wierdengebied opnieuw bevolkt geraakt en werden zowel de oude wierden uit de ijzertijd en Romeinse tijd opnieuw bewoond als ook veel nieuwe wierden gesticht. In die tijd was het Noord-Nederlandse terpen- en wierdenlandschap een van de dichtstbevolkte gebieden van Noordwest-Europa. Die vroegmiddeleeuwse fase zien we ook veelvuldig terug in de naamgeving van de wierden, met typisch vroegmiddeleeuwse plaatsnamen eindigend op -um (=heem 'woonplaats'), -inge/-ns 'familiegroep', -werd/weer 'wierde'. In laaggelegen knipkleigebieden ontstonden vaak ronde wierden, op de langgerekte kwelderwallen vaak veel meer vierkante of rechthoekige wierden (rasterstructuur). In de loop van de middeleeuwen zijn op de kwelderwallen rond de dorpen veel akkercomplexen (valgen) aangelegd en zijn de laaggelegen kweldebekkens in gebruik genomen als weiland (vennen) of hooiland (meeden).

In de loop van deze tijd werden veel wierden flink uitgebreid, waarbij de boerderijen verplaatsten naar de randen van de wierde. Het vrijgekomen middengebied werd gebruikt voor landbouw, de aanleg van dobbes en putten voor drink- en bluswater, vanaf de volle middeleeuwen ook voor de bouw van dorpskerken. Vanaf de achttiende eeuw verschenen de eerste houten kerken.

In de elfde tot dertiende eeuw zijn deze kerken vervangen door stenen exemplaren waarvan een groot deel nog steeds het landschapssilhouet typeren. De gronden rondom de wierden werden effectief in gebruik genomen.

Bij radiale of radiaire (=ronde) wierdedorpen staat op het hoogste punt van de wierde de kerk en vanuit dit punt waaiert het wegenpatroon uit naar het open landschap. Kenmerkend was ook de rondweg of ossengang op de lage flank van de wierden die langs de achterkanten van de boerderijen de stallen ontsloot en boerderijen onderling verbond. De in Groningen veel vaker voorkomende rechthoekige wierdedorpen op de kwelderwallen, zoals bijvoorbeeld Warffum, hebben een rechthoekig stratenpatroon met evenwijdige wegen en enkele dwarswegen. In de kern is het patroon fijnmazig en in de rand grofmazig. De kerk staat meestal aan de rand van de wierde. De overgang tussen het landschap en het dorp is door het meestal ontbreken van de ossengang meer geleidelijk dan bij de radiale wierdedorpen.

Via wegen over de hoger gelegen delen van het land (kwelderwallen) werden de wierdedorpen met elkaar verbonden. In het weidse landschap kronkelen de maren, deels als voormalige kweldergeulen, deels als gegraven waterlopen, voor afwatering en om de dorpen via het water te ontsluiten. Vele wierdedorpen hebben haventjes waar de maren vanouds op aantakten. De structuur van de maren en de daarop uitkomende geultjes en sloten

vormt de basis voor de kenmerkende onregelmatige blokverkaveling van de lagere kwelders, zoals die nog herkenbaar is in Middag-Humsterland, nabij Middelstum en in het gebied ten noorden van Appingedam en Delfzijl. Op de kwelderwallen zelf is de blokverkaveling vaak rechtlijniger en regelmatig.

Door de stijging van de zeespiegel zijn de bewoonde wierden in het kwelderlandschap in de loop van de middeleeuwen steeds vaker door inbraken vanuit de Waddenzee bedreigd, onder meer bij grote stormvloed in de 12de eeuw. Deze inbraken hadden tot gevolg dat de hogere gebieden zoals Middag en Humsterland wederom werden verspoeld tot eilanden. In deze tijd ontstond ook de Lauwerszee. Door de nieuwe en voortdurende aanvoer van sediment uit de Waddenzee zijn veel geulen, waarvan ook de Fivel en de Hunze, in de loop van deze periode dichtgeslibd en waardoor nieuwe kwelderruggen en -vlakten ontstonden. Door dit nieuw ontstane land te bedijken werden de eilanden Middag en Humsterland weer verbonden met de rest van het gebied. Het water van de Fivel vond zijn nieuwe beloop richting het Oosten en stroomde bij Delfzijl de zee in. De Hunze zocht een nieuwe uitweg naar het westen en maakte via het Reitdiep bij Zoutkamp verbinding met de Lauwerszee.

Het was rond deze tijd (1192) dat vanuit de kersteningsbeweging van de cisterciënzer orde een van de eerste kloosters in het gebied op de hogere

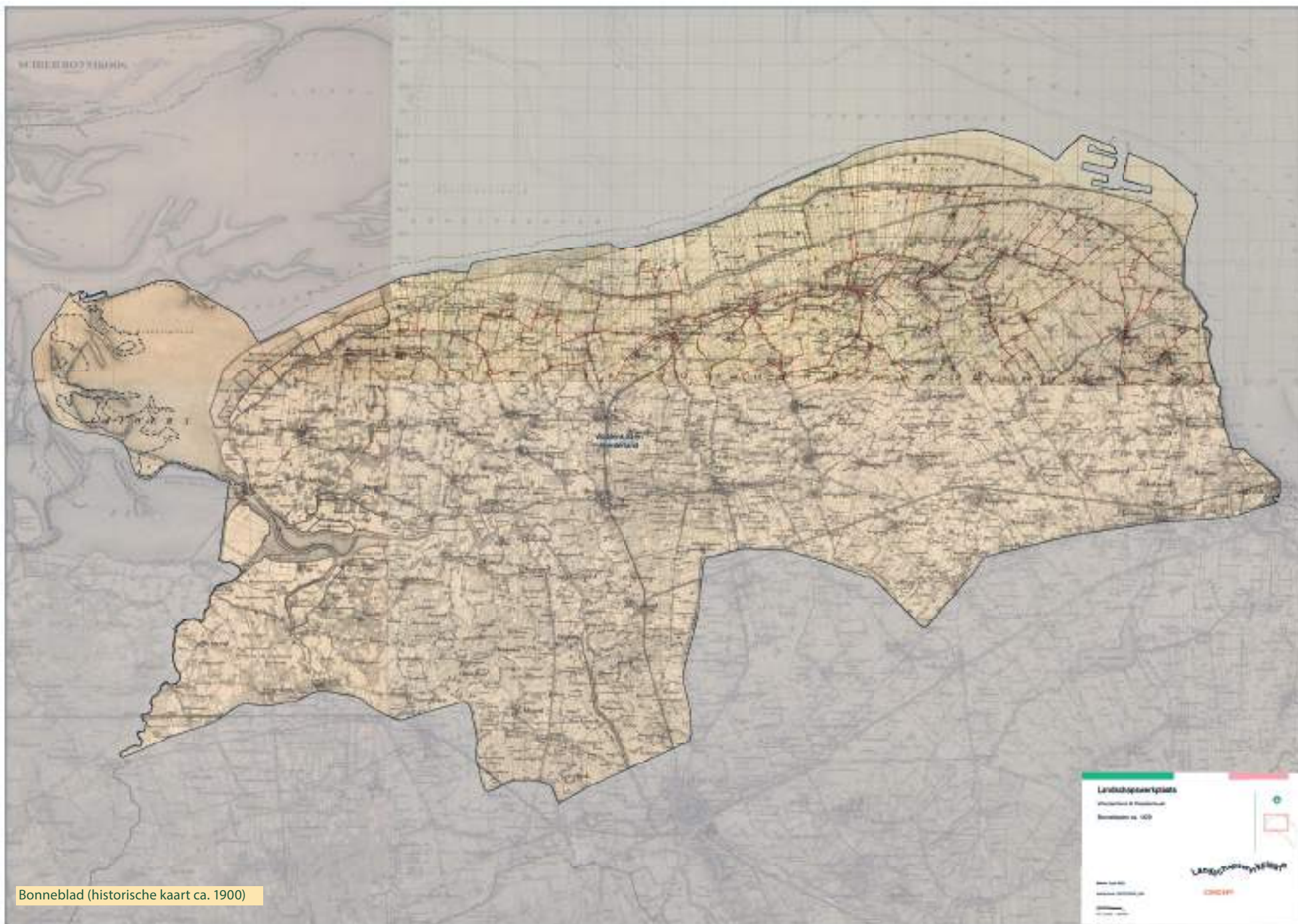
gronden werd gevestigd: het klooster van Aduard. Dit klooster lag in een gebied dat nog steeds onderhevig was aan de grillige getijden van de Waddenzee. Ter bescherming van zichzelf maar ook vanwege de noodzaak om gronden te verwerven voor het vee en de landbouw zetten de kloosterlingen zich vanaf het begin af aan in voor de inpoldering van de kwelders door dijken. Om zowel de afwatering van het gebied en de aanvoer van goederen per water te garanderen, werd door het klooster het eerste waterschap opgericht: het Aduarderzilverst. Daarnaast stichtte het klooster verspreid over haar grondbezit talrijke uithoven (grangiae) waar lekenbroeders belangrijke economische bedrijfstakken als kleiwinning, baksteenfabricage, turfwinning, rundveehouderij of schapenhouderij uitoefenden ten behoeve van het moederklooster. Ook stichtte het in nieuw bedijkte en ontgonnen kwelders tal van boerenbedrijven die via een pacht- of erfpachtcontract inkomsten opleverden. De zware klei in de regio bleek uitermate geschikt voor deze baksteenfabricage. Het hoge ijzergehalte van de bodem, ontstaan door de toevloed van veenwater uit de Woldstreken, zorgen voor de typische rode kleur waar de Groninger baksteen bekend om staat. Resten van de baksteenwinning zijn terug te vinden in de lagergelegen kleiafgravingen bij bijvoorbeeld Aduarderdiep.

Aduard was echter slechts een van de vele voorbeelden van middeleeuwse kloosters in het wierdenlandschap. Andere belangrijke kloosters waren Warffum (Johannieters), Rottum (Benedictijnen), Wittewierum (Premonstratenzers) en

Selwerd (Benedictijnen). Hoewel kleiner, functioneerden zij op dezelfde wijze als Aduard.

Door de aanleg van polderdijken, ongeveer vanaf de 11de eeuw, was de aanleg en verdere ophoging van de wierden niet langer noodzakelijk. De geleidelijke onregelmatige inpoldering van gronden van na de oude Lauwerszee-inbraken kreeg navolging en het inpolderingssysteem ontwikkelde zich gedurende de volgende eeuwen tot het proactief en systematisch winnen van vruchtbaar land op water. Omstreeks 1200 werd langs de kustlijn van de Waddenzee de eerste aaneengesloten zeedijk aangelegd met zijlen (sluizen) zodat het water uit de kreken op zee kon worden geloosd. Door de bedijking van het gebied werd het relatief veilig en kwamen meer gronden beschikbaar voor gebruik. Het ontstaan van een binnendijks waternetwerk vergemakkelijkte het vervoer, met als resultaat de verdere verspreiding van nederzettingen. De economie veranderde van een zoutwatereconomie naar een zoetwatereconomie met daarin een van de belangrijkste verschuivingen in het landgebruik, de opkomst van de melkveehouderij.

Naast de kloosterordes vormden jonkers lange tijd een belangrijke laag van machthebbers in het gebied. Ter verdediging van bezit en rechten bouwde deze lokale elite steenhuisen. Deze stenen versterkingen groeiden soms uit tot borgen met borgterreinen. Borgen als Verhildersum bij Leens, Allersma bij Ezinge en Menkema in Uithuizen getuigen tot vandaag van de invloed van de Ommelander jonkers.

Bonneblad (historische kaart ca. 1900)

LANDSCHAPSONTWIKKELINGEN IN DE NIEUWE TIJD (1500-1800)

WIERDENLAND

Door bedijking van onder andere de Fivelboezem ontstond een laatmiddeleeuws poldergebied. In tegenstelling tot de eerdere onregelmatige verkavelingen uit de vroege middeleeuwen is hier een regelmatige blokverkaveling te zien, ontstaan door de rechtlijnige ontwateringssystemen tussen de percelen. De oude kwelder- en rivierbekkens waren dankzij de lichte zavelgronden bijzonder geschikt voor akkerbouw. Het nadeel van deze gronden is dat deze snel uitdrogen en bij regen snel dichtslaan. Om dit te voorkomen, werd de grond van de rand van de akkers naar het midden gewerkt, zodat er goed ontwaterde bolronde 'kruinige percelen' ontstonden. Voor het behoud van droge grond verschenen overal in het gebied poldermolens. Enkele dienden alleen als garantie voor droge voeten, maar velen waren daarnaast ook functioneel als graan- of zaagmolens.

Vanwege de vruchtbare gronden was en is Noord-Groningen een belangrijk landbouwgebied. Deze agrarische oorsprong heeft tot op heden sporen achtergelaten in de vorm van verschillende soorten boerderijen. Elk landschap kent een eigen specifieke bouw van boerderijen, gebaseerd op de agrarische functie die aansloot bij de grondsoort, het landschap, de mogelijkheden die de ligging bood en de materialen die voorhanden waren. In Noord-Groningen komt met name het kop-hals-romp type veel voor.

Ten behoeve van het transport van agrarische producten naar de stad werd een stelsel van wegen, kanalen en trekvaarten aangelegd. Hiervoor werden in de 17de eeuw onder andere het Winsumerdiep en Boterdiep gegraven. Ook de Hunze werd halverwege de 15de tot begin 17de eeuw langzamerhand gekanaliseerd om de afwatering te verbeteren en scheepvaart tot diep in de provincie mogelijk te houden. Na de kanalisering veranderde de naam van de Hunze in het Reitdiep. De oude loop van de Hunze wordt nu het Oude Diepje genoemd. De oude rivierbedding en de eerste verkavelingen in dit gebied zijn nog steeds goed zichtbaar in het landschap.

De ontwikkeling van deze vaarwegen zorgde voor nieuwe en dichtere bebouwing langs de route zoals kruiswegdorpen, zo genoemd vanwege de kruisvorm langs en haaks op de vaart rondom bruggen en sluizen. Dorpen als Onderdendam, Mensingeweer, Westerwijtwerd en Doodstil kwamen in deze periode tot bloei. Om de controle over de afwatering van het gebied te behouden werden spui- en schutsluizen(zijlen) gebouwd. Ook de havenplaatsen Schouwerzijl, Zoutkamp en Delfzijl zijn in deze tijd ontstaan, evenals Noorpolderzijl, de kleinste zeehaven van Nederland. Door de nieuwe ontwikkeling van lintbebouwing rond de sluizen en trekvaarten bleef de groei van de wierdedorpen relatief beperkt.

WADDENKUST

Ten noorden van het oude wierdenlandschap ontstond een nieuw landschap, het landschap van de Waddendijken. Dit gebied is gedurende de 18de en 19de eeuw ontstaan door de systematische bedijking van de nieuwe zee- of kustpolders, opgebouwd uit aanwas- en zeeboezemvlakten maar vond al in de late middeleeuwen zijn oorsprong.

Op de meest noordelijke kwelderruggen vestigden zich in de loop van de 16e eeuw nieuwe boeren, aangetrokken door de kwelders voor hun vee. Uit deze nederzettingen ontstonden streek- of wegdorpen als Hefswal, Roodeschool en Oosteinde. Om de buitendijkse landerijen te beschermen tegen hoog water werden zomerkades aangelegd, de zogenaamde hefswal (hef is een oud woord voor zee). Om het hele buitendijkse gebied tussen Pieterburen tot Godlinze te beschermen werd rond 1650 een lange zomerkade aangelegd, de latere Middendijk.

In 1570, 1686 en 1717 maakten de stormvloed veel slachtoffers. De oude zeedijk werd tijdens de Kerstvloed van 1717 zwaar beschadigd. Na deze ramp werd de Middendijk als echte zeedijk uitgebouwd. De oude dijk diende vanaf toen als slaperdijk.

In de loop van tijd werden de nieuw aangeslibde kwelders buitendijks meerdere malen opnieuw ingepolderd ten behoeve van veeteelt. De afzonderlijke zeepolders sloten als schillen op elkaar aan, gescheiden door de parallel lopende oude en nieuwe dijk. Het nieuwe polderland werd verdeeld volgens het principe van het recht van opstrek: iedere landeigenaar waarvan het land aan de oude dijk grensde, mocht zijn perceelsgrenzen onbeperkt doortrekken in de richting van de

zee. De opstreckende lange verkaveling, met loodrecht op de dijken de ontwateringssloten, geven nog steeds een duidelijk beeld van deze ontginningsgeschiedenis. Rond de 18de eeuw werd het natuurlijke proces van landaanwas en inpoldering versneld door een systeem van strekdammen, sloten en dwarsgreppels.

Aan de voet van de nieuwe dijken werden binnendijs nieuwe boerderijen gebouwd. Tussen de bebouwing zijn vaak kolken aan te treffen, restanten van oude dijkdoorbraken. Alleen op de van oorsprong hoger gelegen oude kwelderwallen en wierden zijn de boerderijen niet gekoppeld aan de dijken maar liggen ze verspreid in de ruimte zoals bijvoorbeeld in de Noordpolder, nabij Roodeschool, Hefswal of Klein- en Groot-Zeewijk bij Warffum.

Uit deze periode stamt ook het dijkdorp, een kenmerkend dorptype waarbij de bebouwing is gekoppeld aan de weg die vaak het bochtige tracé van een oude dijk volgt. Een voorbeeld hiervan is Pieterburen. Door de krommingen in de hoofdweg en de kleinschalige traditionele bebouwing is de beslotenheid in deze bebouwingslinten relatief groot

Een ontwikkeling die al begon in de middeleeuwen, maar vermoedelijk in de 17de eeuw zijn piek bereikte, was de opkomst van eendenkooien. Een eendenkooi is een plek waar eenden werden gevangen voor consumptie. Vroeger ving de kooiker jaarlijks tussen de vijf- en zeventien eenden. Ooit lagen er langs de randen van de Waddenzee ongeveer 140 eendenkooien. Daarvan zijn er nog 29 bewaard gebleven. Tegenwoordig wordt de eendenkooi gebruikt als streekeigen toeristische attractie voor het Waddengebied.

WATERSTAATKUNDE

Door het bedijken, inpolderen en kanaliseren van waterwegen van het kwelderlandschap was het van cruciaal belang dat de lokale waterlopen de dijken konden passeren richting de Waddenzee. Om te voorkomen dat het verworven land niet weer zou onderlopen werden afwateringssluizen in de dijken geconstrueerd. Deze sluizen maken op een vernuftige manier gebruik van de natuurlijke eb- en vloedbeweging en functioneren zonder enige bediening. Traditioneel worden de afwateringssluizen in Groningen als zijlen of pompen aangeduid. Om de zijlen en de dijken goed te kunnen onderhouden werden zijlvesten ingesteld, de voorgangers van de huidige waterschappen.

WAKERS, SLAPERS EN DROMERS

De opeenvolgende dijken hebben elk hun eigen naam. De meest recente dijk, die het zeewater moet keren heet een waker. De dijk die daarachter ligt is de slaper. Het is een oudere dijk die het water moet keren als de waker het begeeft. De oudste dijk is de dromer. Deze is vaak lager dan de waker en de slaper. Als de waker en de slaper doorbreken of overstromen is dit de dijk die het tij moet keren.

Naast de dijken getuigen ook de dijkcoupures met schotbalkhuisjes, sluizen, gemalen en poldermolens uit die tijd van de strijd tegen en het leven met het water.

ONTWIKKELINGEN IN DE MODERNE TIJD (1800 - HEDEN)

WIERDENLAND

In de 19de en begin 20ste eeuw zijn veel wierden (deels) afgegraven. Wierdegrond is zeer vruchtbaar en werd verkocht als meststof. De haventjes bij de wierdedorpen die voorheen vooral voor lokaal transport over water dienden, speelden in deze tijd, samen met speciaal aangelegde opvaarten, ook een rol bij de commerciële afgraving van de wierden. Per schip werd de waardevolle grond naar minder vruchtbare gebieden zoals het Duurswold, het Zuidelijk Westerkwartier en Noord-Drenthe vervoerd. Door de afgravingen zijn veel wierden deels of geheel verdwenen. Daar waar een deel van een wierde is afgegraven is een tegenwoordig een markant, steil talud aanwezig. Dit wordt een steilkant genoemd en is bijvoorbeeld goed zichtbaar bij de kerk van Eenum of bij Ezinge.

WATERSTAATKUNDE VAN HET WIERDENLAND

Door de verdere aanleg van kanalen en sluizen kon de waterstand in het Wierdenland verlaagd worden. Met behulp van drainage werden de landerijen drooggelegd, terwijl ze werden bemest met slik dat vanaf de kwelders werd aangevoerd. De verbeterde bemaling zorgde ervoor dat het brakwatermilieu in de sloten in de loop van de 20ste eeuw veranderde in een zoetwateromgeving. De deels gekanaliseerde rivier het Reitdiep, deel van de vroegere Hunze, werd

een belangrijke infrastructurele ader in het gebied en is de belangrijkste afwatering van het noorden en het westen van de provincie Groningen en de kop van Drenthe. Met haar karakteristieke tot ruim drie meter hoge dijken en vaak kilometers brede buitendijkse gronden is de rivier een beeldbepalend element in het kleilandschap. Aansluitend op het Reitdiep werd tussen 1858 tot 1860 het Hunsingokanaal gegraven met een nieuwe sluis bij Zoutkamp, de Hunsingosluis. Voor een veilig waterbeheer werd in 1920 het boezemgemaal De Waterwolf bij Lammerburen in gebruik genomen, een van de grootste gemalen van Nederland, met een rijksmonumentale status.

WADDENKUST

Doordat vanaf de tweede helft van de 18de eeuw de graanprijzen stegen, kreeg akkerbouw ten koste van de veeteelt steeds meer een prominente rol in het landgebruik. De rijkdom die de akkerbouw teweeg bracht is goed terug te zien in de grote statige boerderijen. Vanaf het einde van de 19de eeuw werden de traditionele kop-hals-rompboerderijen en rentenierswoningen vervangen door eigentijdse villa's, vaak door een prestigieuze architect uit de tijd ontworpen. De siertuinen werden vaak ingericht in Engelse landschapsstijl. Typerend zijn slingeruinen met solitaire bomen en stinzenflora zoals sneeuwkllokje, krokus en vingerhelmbloem. Ook boerderijen van het Oldambtster type kwamen in opmars. Rondom deze boerderijen werden eenvoudige landarbeidershuizen gebouwd voor het groeiende aantal arbeiders dat in de landbouw nodig was.

Ook de dorpen groeiden en de sociale verhoudingen uit dit verleden zijn terug te zien in de grote variatie van de woningbouw:

van luxueuze villa's langs de uitvalswegen tot kleinere en grotere dwarshuizen in de dorpskern. Deze kernen worden verder uitgebreid met kerken, scholen, winkels en bedrijfjes. De nijverheid hiervan was nauw verbonden met de landbouw, er werden melkfabriekjes, vlasverwerkings- en mechanisatiebedrijven opgericht. Dit rijkgeschakeerde bebouwingsbeeld is vooral uit de periode 1870-1920. Deze bouwactiviteiten zorgde in de 19de en vroege 20ste eeuw voor een bloeitijd voor de Groninger baksteenindustrie. Langs het Winsumerdiep en bij Rottum zijn nog restanten van deze steenfabrieken te vinden.

Vanwege de grote vraag naar vruchtbaar land worden langs de kustlijn nieuwe polders drooggelegd en bedijkt, langs de dijken ontstonden nieuwe dijkdorpen als Koningsoord en Oudeschip.

WATERSTAATKUNDE WADDENKUST

Elke polder vormde zijn eigen waterschap. Het onderhoud van de zeedijken lag tot 1968 bij de landeigenaren. Daarna werd dit onderhoud overgenomen door de voorlopers van de huidige waterschappen Noorderzijlvest en Hunze en Aa's die de dijken verhoogden tot bijna 9 meter boven NAP. Sinds de Waddenzee als natuurgebied is aangewezen, heeft er geen landwinning buiten de dijken meer plaatsgevonden. De buitendijkse kwelders worden nog steeds voor de beweiding van vee gebruikt. Op sommige delen langs de kuststrook komt een kenmerkende vegetatie voor die bestaat uit onder andere zeegras, dat elders in het Waddengebied weinig meer voorkomt.

De zeedijk van Delfzijl tot aan de Eemshaven is tussen 2017 en 2020 verhoogd en verbeterd. Daarbij is het strand van Delfzijl

vergroot en er is een dubbele dijk aangelegd. Hier zal op termijn een proefgebied ontstaan voor nieuwe zoute teelten en andere ontwikkelingen waarvoor zoutwater nodig is.

In de jaren '60 zijn de dijk rondom het Lauwersmeer en de R.J. Cleveringsluizen aangelegd, waardoor de Lauwerszee het Lauwersmeer werd. Veel havenactiviteiten verplaatsten zich van Zoutkamp naar de nieuwe haven van Lauwersoog. Hier wordt ook het Werelderfgoedcentrum voor de Waddenzee gebouwd.

RECENTE BEBOUWINGSSTRUCTUREN

Aan de uitbreidingen rond de oude dorpskernen zijn de stedenbouwkundige ontwikkelingen van de 20ste eeuw duidelijk af te lezen. De tijdsgeest van de stedenbouw is goed terug te zien in de grotere plaatsen, zoals Delfzijl, Winsum, Bedum en Uithuizen.

INFRASTRUCTUUR

Het gebied kenmerkt zich nog steeds door een kleinschalige infrastructuur. In de 20ste eeuw zijn er enkele lijnen toegevoegd. Naast de eerder genoemde waterwegen werden ook spoor- en autowegen aangelegd.

Van 1922 tot 1942 was de Marnespoorlijn van Winsum naar Zoutkamp in gebruik. De oude stationsgebouwen van Ulrum en Leens zijn nog aanwezig. Er zijn spoorlijnen van Groningen naar Roodeschool aangelegd en sinds enkele jaren loopt deze door naar de Eemshaven, naar de terminal van de boot naar Borkum. De andere spoorlijn in deze regio gaat naar Delfzijl.

In de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw zijn vanuit Groningen radiaal waaierend drie nieuwe wegen aangelegd, de N46, N360 N361 die de stad met respectievelijk de Eemshaven, Delfzijl en Lauwersoog verbinden.

ENERGIE

Aardgaswinning

Meer dan 300 miljoen jaar geleden, in het geologische tijdvak het Carboon, is onder Groningen een van de grootste gasvelden van de wereld gevormd. De eerste ontdekking hiervan vond plaats in 1959 in Slochteren. Op verschillende plaatsen in de provincie werden grote gaswinningslocaties gebouwd, waaronder ten noorden van Grijpskerk. Rondom deze locatie zijn brede groenstructuren aangelegd. Deze nieuwe groenstructuren voegen kwaliteit en nieuwe recreatieve mogelijkheden toe voor de omgeving van Grijpskerk en Kommerzijl.

Aardbevingen en bodemdaling als gevolg van de gaswinning hebben geleid tot veel schade aan gebouwen. Er wordt in dit gebied een grootschalige versterkingsoperatie uitgevoerd om de gebouwen weer veilig en toekomstbestendig te maken. Ook worden veel winningslocaties gesloten. Dit alles heeft invloed op het aanzicht van dit gebied. Naast de versterkingsopgave ligt er een andere grote opgave voor de toekomst, namelijk hoe om te gaan met de vrij te komen locaties van de grote gasinstallaties en de impact daarvan op het landschap. Windenergie en Zonne-energie In de Eemshaven en bij het

industriegebied van Delfzijl staan veel rijen hoge windmolens. Lange tijd was het beleid gericht op concentratie op deze twee plekken. Sinds 2020 is hier de locatie bij de N33/ Meeden, Veendam bij gekomen. Naast deze grootschalige windparken zijn op veel plekken kleinere windmolens tot een hoogte van 15m te vinden bij boerderijen. Op enkele locaties in het gebied lopen initiatieven voor de aanleg van zonnevelden.

DEFENSIE

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn langs de kust ten noorden van Delfzijl bunkers gebouwd. Ze zijn herkenbaar opgenomen in de verhoogde dijk, zoals nog goed te zien is bij Nansum. Uit de tijd van de koude oorlog rest nog een luchtwachtoren bij Warfhuizen. Vanaf hier werd er goed in de gaten gehouden of er geen Russische vliegtuigen aankwamen.

NATUUR

Vanwege het bijzonder karakter van het landschap hebben meerdere gebieden een beschermde status gekregen. Het landschap van Middag-Humsterland is, omdat het opmerkelijk gaaf bewaard gebleven is, in 2007 aangewezen als één van de twintig Nederlandse Nationale Landschappen. Het Lauwersmeergebied behoort tot de Natura 2000-gebieden.

De Waddenzee, met daarin de Groninger Waddeneilanden en -platen Rottumeroog, Zuiderduin en Rottumerplaat, behoort sinds juni 2009 tot UNESCO Werelderfgoed. Het is werelds grootste aaneengesloten systeem van zand- en moddervlakten die droogvallen tijdens eb. Het gebied loopt van Noord-Holland tot aan Denemarken. Naast dat het gebied als erfgoed is bestempeld is de zeekaap op Rottumeroog aangewezen als rijksmonument. De in 1883 gebouwde

zeekaap was onderdeel van de 19de-eeuwse kustbewaking.

FLORA EN FAUNA

Bij faunabeheer wordt vooral ingezet op behoud van akker- en weidevogels. De meest waardevolle natuurgebieden van Groningen liggen buitendijks: de Wadden en het Lauwersmeer. Deze zijn belangrijk voor veel vogelsoorten als broedgebied of als tussenstop van en naar de broed- en overwinteringsgebieden elders. De binnendijkse graanakkers zijn van belang als broedgebied voor de grauwe kiekendief. De lage delen van het Reitdiepdal en de Oude Ae zijn de laatste weidevogelbolwerken van Groningen. Hoewel ook hier de natuurwaarden onder druk staan, zijn de grutto's hier nog te horen.

Rondom boerenschuren en oude borgterreinen zoals Verhildersum zijn verscheidene soorten vleermuizen te vinden, onder andere de meervleermuis en baardvleermuis, maar ook algemenere soorten. Lijnvormige landschapselementen zoals de zeedijk zijn tijdens de trek van belang als vliegroute voor de vleermuizen.

Historische flora is sporadisch nog aanwezig. Op de oude dijken van het Reitdiep zijn op een paar plekken relictten te vinden die wijzen op voormalige zee-invloeden zoals de katte(n)doorn. Bij de monding van het Reitdiep is hier en daar nog spindotterbloem te vinden, een soort die herinnert aan het zoutwatergetijdengebied van voor de afsluiting van de Lauwerszee. Verder zijn in wegbermen/kerkenpaadjes nog planten te vinden die herinneren aan de vroegere glanshaverhooilanden, zoals het knoopkruid en de eerdergenoemde paarse en gele morgenster.

Aduarderzijk; foto Marketing Groningen, Stella Dekker Fotografie

REGIONALE KERNKARAKTERISTIEKEN

Voor het behoud en de verdere versterking van de ruimtelijke kwaliteit van het Wierdenland en de Waddenkust verdient bij nieuwe ontwikkeling de aansluiting op de volgende kernkarakteristieken de aandacht:

- Geologische hoofdstructuur uit het Holoceen met een afwisseling van kwelderruggen, -bekkens en maren.
- Archeologische vindplaatsen van vroege boeren uit de Late Steentijd tot Midden-Bronstijd.
- Zeer uitgestrekt en samenhangend landschap langs de Waddenkust met rijke landschappelijke, ecologische en cultuurhistorische waarden.
- Het kronkelend beloop en meer natuurlijk aanzien van de van oorsprong natuurlijke waterlopen, zoals voormalige kweldergeulen, rivier en beeksystemen zoals het Reitdiep, de Fivel en de Lauwers.
- De samenhang en het contrast tussen de grootschalige openheid van de kweldervlaktes en de besloten dorpen op de kwelderwallen en de hoger gelegen wierden, samenvallend met voormalige kustlijnen.
- Opstreckende verkaveling van het dijkenlandschap en onregelmatige verkaveling wierdenlandschap.
- De schaal en het karakter van de historisch gegroeide dorpsstructuur van de wierdendorpen:
- Bolvormige kruinige percelen en opgehoogde wierden en mieden.
- De zichtbaarheid van de hoogteverschillen in en rondom de wierden. De wierden vallen in reeksen samen met de voormalige kustlijn en zijn gesitueerd langs natuurlijke

kernkwaliteiten Wierdenland en Waddenkust

- waterlopen (maren) waarbij de wierden als eilandjes in open agrarisch gebied liggen.
- Cultuurhistorische en hoge archeologische waarde van de wierden, dobben, dijken, middeleeuwse kerken, eendenkooien, typische bebouwingsstructuren en ecologische relictten van middeleeuwse landbouwgewassen.
- Restanten van middeleeuwse onregelmatige blokverkaveling.
- Een verbindend systeem van oorspronkelijke, bevaarbare maren, aantakkend op wierdendorpen.
- Historisch gegroeide dorpsstructuur met doorzichten vanuit dorpslinten op het landschap.
- Grootschalige, open polders, parallelle (slaper)dijken en wegen met grote boerderijen aan de voet van de dijken, dijkdorpen langs de dijken en

een opstreckende polderverkaveling.

- Ritmiek van boerderijreeksen met erven in het groen en tussenliggende open ruimtes.
- Streekeigen bebouwing, kop-hals-romp en Oldambtster boerderijen en statige villaboerderijen.
- Monumentale boerderijen, steenhuizen, borgen, kerken, borg-, kerk- en kloosterterreinen als onderdeel van de landschappelijke context.
- Resten van middeleeuwse steen- en kalkovens, tichelgaten, kleiwinningsputten en latere grotere steenfabrieken, de tichelwerken.
- Veel materiaal van verdwenen borgen en kloosters herkenbaar in andere gebouwen hergebruikt.
- Waterbeheer:
- Dijkrelictten en waker-, slaper- en dromerdijken.
- Herkenbaarheid van voormalige zee-inbraakgebieden met (resten) van kolken.

- Zijlen, sluizen, tillen, afwateringen, dijkcoupures met schotbalkhuisjes.
- Gemalen en poldermolens uit de late middeleeuwen en Nieuwe Tijd.
- Gemaal de Waterwolf en Hunsingosluis.
- Plaatsnamen met 'til' en 'dam' en de ontwikkeling van kruis- en wegdorpen langs sluizen en waterwegen.
- Een stelsel van trekvaarten en trekwegen uit de Nieuwe Tijd.
- Bunkers en luchtwachttorens uit de Tweede Wereldoorlog.
- Natuurgebieden van mondiaal belang; Unesco Werelderfgoed De Waddenzee en Lauwersmeer.

BRONNEN

- Landschapsgeschiedenis.nl
- Landschap in Nederland
- Wikipedia
- Groningen - Canon van Nederland
- <https://www.deverhalenvangroningen.nl/>
- www.topotijdreis.nl
- Terpen en Wierdenland Erik Betten, 2018, ISBN 978,9056154721
- Golden Raand, Meindert Schroor en Jan Meijering, 2001, ISBN 978,9077548233
- Dijken van Nederland, LOLA Landscape Architects 2014, ISBN 978 9462081505
- Middag Humsterland, kroniek van een noordelijk landschap, ISBN 978,9080572553

3. Toelichting schetsen

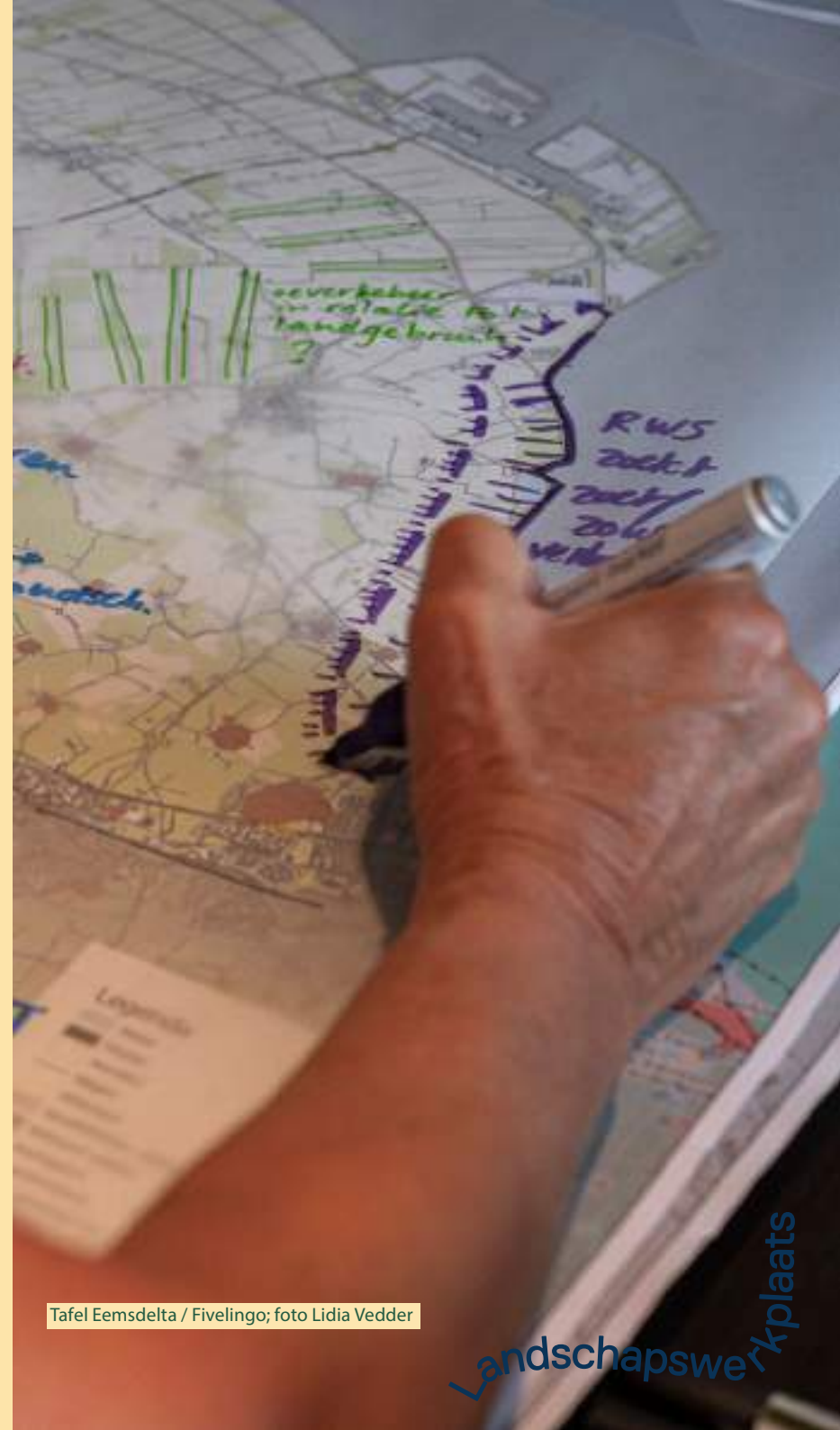
Op 3 juli vond de gebiedsbijeenkomst Wierdenland & Waddenkust plaats. Initiatiefnemers, gebiedspartijen en het team van Landschapswerkplaats kwamen bijeen om de kansen te verkennen voor het deelgebied Wierdenland & Waddenkust. Na een toelichting van de initiatieven en van het landschap is in drie rondes geschetst aan drie tafels, ingedeeld op basis van drie deelgebieden: Middag-Humsterland / Reitdiepdal, Het Hogeland / De Marne, en Eemsdelta / Fivelingo

Middag-Humsterland / De Marne Sessie 1

- Tijdens de sessie is het gebied Middag Humsterland en Reitdiepgebied genoemd, maar het westelijk deel van het gebied hoort landschappelijk gezien veel meer bij de noordelijke kleikust/Waddenkust. Een groot deel hiervan valt bovendien onder

het Wetterskip Fryslan i.p.v. Waterschap Noorderzijlvest.

- Alle schouwpaden van het Waterschap Noorderzijlvest zijn in principe openbaar. Dat weet (blijkbaar) bijna niemand, of de status van de paden is onduidelijk. Laten we de schouwpaden eens op kaart zetten, om dat (onbekende) netwerk inzichtelijk te maken (Groningen Belevén, Kiek'n & Doun). Als we de schouwpaden ook nog ecologisch beheren, dan wordt de biodiversiteit verder vergroot (kansen voor Verbonden Biodiversiteit). Daarnaast in beeld brengen/op kaart zetten:
 - De slaperdijken (soms openbaar, soms privepad)
 - De openbare wegenlegger van de gemeenten
- Het is ook belangrijk om de grondeigendommen inzichtelijk te maken (binnen de privacy regels), zodat we weten hoe paden en routes, maar ook het gebiedsinitiatief van Wad tot Stad zich daartoe verhouden.
- Breng de samenhang met de Drentse natuurgebieden via het Peizerdiep, Eelderdiep en Drentsche Aa ook in beeld, als onderdeel van van Wad tot Stad.
- Fietspaden zijn niet zaligmakend, vergeet ook vooral de (liefst onverharde) wandelpaden niet.
- Voor Groene Longen zijn er kansen voor het

Tafel Eemsdelta / Fivelingo; foto Lidia Vedder

schets sessie 2 Middag-Humsterland / Reitdiepdal

versterken van:

- Erfbeplanting
- waterwegen en dijken door ze te beplanten met plukjes meidoorn (zie ook onder Specifiek)
- Vergroten/opwaarderen dorpsbosjes en/of markeren van wierden als groen/rode eilanden in de open ruimte

Specifiek

- Groene Longen in combinatie met cultuurhistorie: kansen voor het beter zichtbaar maken van de dijken van de voormalige eilanden Middag en Humsterland door hier en daar plukjes meidoorn.
- De dijken van het Reitdiep kunnen beter zichtbaar gemaakt worden, met struweel en door er routes op of langs te leggen, of de routes de dijken juist te laten kruisen. Tot aan Garnwerd is de oostelijke dijk redelijk ontsloten, de westelijke dijk slechts tot aan Wierumerschouw. Over de rest van het stroomafwaartse traject van het Reitdiep kun je niet of nauwelijks bij of op de dijk komen, laat staan in het dal zelf. Er zijn hooguit enkele korte 'inprikkers', zoals bij de steiger bij de Middagsterweg (tussen Aduarderzijl en de Allermaborg).
- Er liggen kansen voor het toegankelijker maken van het Middagsterriet voor kano's. Het Waterschap gaat de watergang uitbaggeren en opschonen; daar kunnen we als Landschapswerkplaats mogelijk op aansluiten. Middag-Humsterland wordt beter bereikbaar per kano, er ligt een aantrekkelijke verbinding met het

bebouwd erfgoed van de Allersmaborg; en dat alles in de buurt van Winsum dat langzamerhand een echt kanoknooppunt aan het worden is.

- Andere mogelijkheden voor het verbeteren van kanoroutes: het gemaal Tilburg aanpassen of ombouwen, evenals de stuw in de Oude Ae ten oosten van Winsum. Op die manier wordt het Reitdiep ook aan de oost- en zuidzijde van Winsum via het Wetsingermaar en Oude Ae aan het Winsumerdiep gekoppeld. Daarmee ontstaat een extra lus of route voor kanoers. Overigens moet er dan wel iets bedacht worden om de oversteek van de N361 op te lossen.
- Een andere route voor het Pieterpad via Wehe den Hoorn en Abelstok is wellicht een stuk aantrekkelijker dan de huidige route via Eenrum
- Er ontbreekt een stukje wandel-/fietspad tussen Groot Maarslag, Schouwerzijl en het bestaande fietspad langs de Kromme Raken.
- Je mag langs de Lauwers lopen, maar het gebeurt niet: niemand weet het of durft het? De dorpen langs de Lauwers zijn bezig met het initiatief 'Gastvrijheid aan de Lauwers' (was een van de 900 initiatieven van Toukomst). Het initiatief heeft subsidiegeld van oa. Wetterskip en de twee provincies. Kansen voor een groen-blauwe en recreatieve verbinding, in een gebied dat vaak vergeten of overgeslagen wordt.
- Wat zijn de plannen vanuit NAM en/of Vergroenen Gaslocaties voor de gaslocatie bij Grijskerk?

Sessie 2 Algemeen

- Hoe trekken we mensen uit Stad op verantwoorde wijze naar de omgeving?
- De gemeente Groningen zet veel energie, tijd en geld in de Hunzevisie, wat moet leiden tot een groenblauwe verbinding dwars door Groningen, die de oude loop van de Hunze zo veel mogelijk zichtbaar maakt. Hoe maken we de verbinding tussen het deel Hunzevisie in Stad, en de gedachte van Wad tot Stad?
- Bij het promoten van erfbeplanting hoort uitleg, educatie en begeleiding.

Specifiek

- In het westelijk van het deelgebied, in de open polders, liggen kansen voor het vergroten van de biodiversiteit door onder andere de aanleg van bufferstroken langs landbouwpercelen
- Het op de schets aangegeven gebied ten noorden van het Reitdiep - tussen de N361 en het Reitdiep, Zoutkamp en Abelstok - is kansrijk voor weidevogels
- In Middag Humsterland liggen in het kader van de Erfgoeddeal en de Leidraad Gebiedsofferte van de agrarische collectieven kansen voor het vergroten van biodiversiteit en tegelijkertijd de transitie naar een meer duurzame vorm van landbouw te maken, door onderzoek naar nieuwe verdienmodellen.
- Het Masterplan Matsloot-Westpoort maakt het mogelijk om een

zachtere overgang te maken tussen stads(rand), het Westerkwartier en Middag-Humsterland door de combinatie van groene, blauwe en rode ontwikkelingen.

- Het zichtbaar maken van de Oude Riet is een tweede mogelijkheid om de verbinding tussen Westerkwartier en Middag Humsterland te leggen. Het maakt de ontstaansgeschiedenis van het gebied inzichtelijk. Door her en der bijv. plukjes meidoorn aan te planten wordt de loop weer zichtbaar gemaakt; dat draagt ook bij aan biodiversiteit.

schets sessie 3 Middag-Humsterland / Reitdiepdal

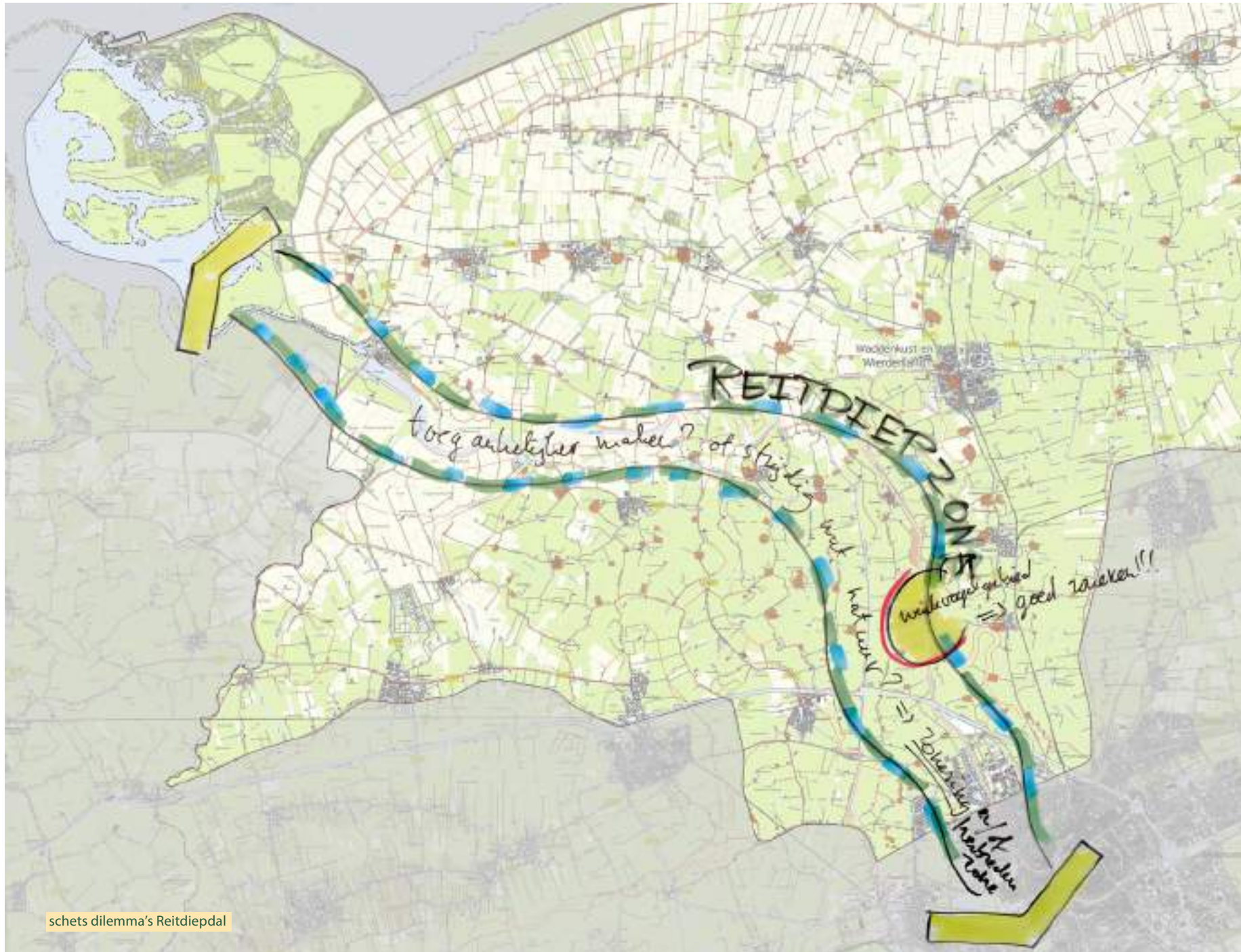
Sessie 3 Algemeen

- Een biodiverse berm is niet per se hetzelfde als een bloemrijke berm en vice versa, hoewel een bloemrijke berm vaak wel als mooi en divers wordt beleefd. Dit vraagt om educatie: wat is goed voor biodiversiteit?
- Er is behoefte aan eenheid in bebording in het gebied. In het Oldambt is men hier al mee bezig (oa. Kiek'n & Doun): het zou goed zijn om hiervoor een overleg te plannen
- Er is grote landschappelijke samenhang tussen Middag-Humsterland en het zuidwestelijk deel van het Hogeland/De Marne. Het Reitdiepdal is als het ware de 'rits' hiertussen. Samenwerking tussen de gemeente Westerkwartier en het Hogeland is nodig om die samenhang te behouden en versterken.
- Als je recreanten naar het gebied wil halen (de roze cirkels op de schets), dan moet je wel zorgen dat de voorzieningen op peil zijn. Denk aan parkeren, toiletten, paden en wegen, informatievoorziening/bebording, etc. Met het soort voorzieningen, de verdeling ervan over het gebied en de dichtheid ervan kun je sturen op doelgroepen. Want voor wie wil je het gebied toegankelijk maken? Wel voor wandelaars, niet voor motorrijders, als voorbeeld? Of wil je daarin differentiëren per gebied? Onder welke randvoorwaarden wil je toerisme en recreatie stimuleren?
 - De regio Bodensee wordt genoemd als een mooi voorbeeld van hoe het zou kunnen. Een potentiële excursielocatie?
- Hoe maak je een concrete (ecologische, recreatieve, culturele en erfgoed-)verbinding tussen het Werelderfgoed Wadden en het Lauwersmeergebied, en het Reitdiepdal-Hogeland-Middag Humsterland-Reitdiepdal? Verbindende verhalen kunnen hierin een hulpmiddel zijn (oa. Kiek'n & Doun en Groningen Beleven). Zijn er ook mogelijkheden om aan te sluiten bij lopende projecten vanuit Vissen voor Verbinding?
- Er zijn initiatiefnemers in Aduarderzijk bezig met plannen voor een landmark aan het Reitdiep: het terugplaatsen van een oude vuurbaak. Meer van dit soort landmarks langs het Reitdiep, als een soort reeks, dragen bij aan het verhaal van het Reitdiep en vergroten de visuele herkenbaarheid. Het zou mooi zijn om de verbinding te leggen met het Museum aan de Aa in Groningen, als onderdeel van de gedachte 'van Stad tot Wad'.
- De infrastructuurbundel van N361, doorfietsroute en spoorlijn is niet heel fraai. Kan deze bundel vergroend worden?
- In het Reitdiepdal spelen soms tegenstrijdige belangen. De wens om het Reitdiepdal toegankelijker te maken, kan botsen met bijvoorbeeld de natuurdoelstellingen in weidevogelgebied. Weidevogels zijn gevoelig voor verstoring. Weidevogelgebieden zou je dus juist moeten ontzien. Kortom, een goede zonering is een belangrijk middel om bezoekers te sturen. Het kan ook helpen om het Reitdiepdal in een bredere context te bekijken, meer als een zone, dan puur als fysiek

begrensd stroomdal. De oplossing voor dit soort dilemma's kan soms net buiten het gebied liggen.

- Volgens de Regiovisie Groningen-Assen ligt er in de as Groningen-Winsum en Winsum-Bedum een woningbouwopgave van ca 850 nieuwe woningen. Dat is een forse opgave voor dit landelijke gebied. Deze bouwopgave kun je niet los zien van de andere opgaven, en de initiatieven van de Landschapswerkplaats.

schets dilemma's Reitdiepdal

fietspad, Reitdiepdijk en oude en nieuwe hoogspanningsleidingen nabij Heksum; foto Landschapswerkplaats, Martin van Dijken

schets sessie 1 + 2 Het Hogeland / De Marne

Het Hogeland / De Marne

Sessie 1, 2 en 3

- Ommetje Wehe-Den-Hoorn. Onderdeel van een van de pilots van Toukomst. Vanuit Wehe-Den-Hoorn richting Winsum kom je vele interessante plekken tegen: Oosterhouw, Verhildersum, Borgterrein Van Starkenborgh, Abelsbok, Enneijansheerd Maarhuizen, Groot Maarslag.
- Ten noorden van Winsum zou Pieterpad omgelegd kunnen worden, om deel van bovenstaande bijzondere locaties in de route op te nemen.
- Museum wierdenland belangrijke plek die het verhaal van de wierden vertelt.
- Twee eendenkooien nog aanwezig in de kustzone
- Provinciale weg van Winsum naar Lauwersoog/Zoutkamp. Loopt parallel aan oude route van spoorlijn, de Marnelijn. Deze oude route zou interessanter zijn voor recreatie richting Lauwersoog dan de huidige provinciale weg.
- Kustzone ten noorden van dorpenlinten Ulrum-Leens-Wehe-Den-Hoorn en reeks Baflo-Winsum-Warffum Usquert-Uithuizermeeden-Uithuizen is door gemeente aangemerkt als gebied waar geen nieuwe grootschalige wind-en zonneparken komen. Deze regio staat tevens bekend als hoogwaardig pootaardappelgebied.
- De dorpenlinten in de kustzone zijn groene linten in het landschap waarbij de wegbepaling en erfbeplanting nog meer kan worden aanzet.
- Waddenzee is Unesco Werelderfgoed. Vaste land heeft geen status en grens is erg hard. De dijk is de letterlijke scheiding tussen land en water en tevens tussen wel of geen status. Het land grenzend aan de waddenkust profiteert nu niet mee van status Unesco.
- Gemeente heeft wens om vaarroutes verder te ontwikkelen zodat je een rondje kunt varen. Hierbij de koppeling maken met attracties/horeca onderweg. Winsum heeft camping Marenland met bootverhuur. Vanuit hier via de Kromme Raken richting Reitdiep. Oude Diepje ten zuiden van Winsum zou geschikt kunnen worden gemaakt voor kanovaren. Is ouder meander van het Reitdiep. Rondom Stitswerd en Rottum ook mooie vaarroutes, maar nu nog hinder van sluizen.
- Wetsingermaar richting Onderdendam is nu alleen geschikt voor kano's. De wens om dit te upgraden naar motorboten.
- Schelligeheert te Wetsinge is een boerderij van de Toekomst. Hier wordt landbouw en wonen gecombineerd. Kleine Alma (voedseltuin) in Bedum is hiervoor ook inspiratiebron.
- Verbinding stad en ommeland versterken. Naarmate de afstand tot de stad groter wordt, wordt de regio armer. Dit moet meer gelijk worden getrokken.
- Slaperdijken zijn belangrijke relictten van de zeewering. Hebben nu geen functie meer maar zouden prima geschikt zijn voor vergroting biodiversiteit.
- Langs provinciale weg kustzone (Warffum-Uithuizen) veel slingeruinen en borgterreinen aanwezig. Laten historie van het gebied goed zien.
- Stort Usquert is locatie waar mee uit te halen is dan afvalberg. Landschappelijk diverser te maken, in combinatie met recreatie.
- Bosjes in het gebied zijn klein en liggen veelal aan de randen van de meeste dorpen. Kunnen worden gezien als stepping stones het overwegend agrarische landschap.
- Oostpolder Eemshaven. 600 ha wordt aan landbouw onttrokken. Hiervan moet minimaal 200 groen worden ingericht. Uitstraling vanuit Eemshaven op omgeving is groot. In samenwerking met bewoners in omliggende dorpen groene verbindingen met de Eemshaven maken en elkaar betrekken in planvorming inrichting groen.
- Ommetje Spijk, onderdeel van de regiodeal noordelijke kleischil
- Reitdiepdijk ten zuiden van Garnwerd is eigendom van Groninger Landschap. Deze dijk is grillig van vorm en niet meer op hoogte.

Abelstok; foto Marketing Groningen, Stella Dekker Fotografie

schets sessie 1 Eemsdelta / Fivelingo

Eemsdelta / Fivelingo

Sessie 1

Oostpolder en kustlijn Uithuizerwad:

- Ontwikkelgebied voor slib/ klei rijping en energietransitie.
- Het gebied rondom Oudeschip is een interessant gebied met kolken en eendenkooien.
- Denk in de polders aan natuurlijk oeverbeheer door agrariërs in dit gebied. Ligt mooie kans.

Kustlijn tussen Eemshaven en Delfzijl:

- Rijkswaterstaat zoekt hier naar oplossingen voor een zoet/ zoutwaterverbinding,
- Het betreft hier een mogelijke aanpak van een "dubbele dijk" zone.
- Ook hier veel kolken aanwezig

Diepen en Maren/ Water

- Meren niet overal (met kano) bevaarbaar.
- Waar wel bevaarbaar geen mogelijkheid tot een rondje te varen, routes lopen dood.
- Ontoegankelijk, veel stuwen.
- Landschappelijk weinig variatie, alles dicht met rietkragen.
- Kijk of er aangesloten kan worden met een vaarroute op het haventje van Zeerijp.

Onderzoeksvraag: breng de historische diepen en maren in kaart. Waar lagen die, wat is er nu nog en wat kunnen we met de verloren watergangen.

Diepen en maren initiatief graag koppelen aan de andere initiatieven waar mogelijk.

Groene zones

- Gebied tussen Holwierde, Jukwerd, Appingedam/ Delfzijl open houden; mooi gebied voor plas- dras ontwikkeling, vogelgebied, recreatie, kruidenrijke weilanden, vergroten biodiversiteit.
- Bosaanplant: zoek verbinding met bestaande bosstructuren, Eemsdelta heeft een Bomenstructuurkaart en een kaart biol. bermbeheer.
- Koppel mogelijkheid van bos en laanbeplanting aan initiatief Groene Longen.

't Zandt

- Dorp waar veel gebeurt, veel erfgoed, veel kansen.
- Verbinden met route met Leermens.

Sessie 2 ■

Oostpolder en Eemshaven en kustlijn:

- De Ferry's vanuit de haven van Eemshaven geven kansen voor recreatie in Roodeschool.
- Zorg bij de ontwikkeling van de Oostpolder ook voor de kansen die het geeft m.b.t. de inpassing van groen en biodiversiteit. Zorg voor steppingstones.
- Waag voor lichtvervuiling.
- Kustlijn richting het Wad: Waardeer en waak over de donkerte. Ook langs de kustlijn van Termunterzijl.
- Nachttuinen (project LBG): Er is een samenwerking met scholen m.b.t. educatie.
- Koppel de nachttuinen aan andere historische tuinen in de kuststreek. Zo is er 24 uur een mogelijkheid om van de unieke Groninger tuinen in het waddengebied te genieten

Bossen/ Groene longen

- Staatsbosbeheer heeft meerdere bos-ontwikkelgebieden in het gebied.
- Rondom bos Middelstum en Onderdendam veel vernielingen. Er wordt gezocht naar een verbinding met de bewoners om dit te voorkomen. Gedeeld "eigenaarschap".
- Vervolgbeheer en verantwoordelijkheidsgevoel moet beter. Meer verbinding met de omgeving
- Bossen zijn de groene steppingstones, ook voor biodiversiteit.
- Initiatief Stedumerbos (SBB) ook in overleg met bewoners oppakken.

Gebied Zandeweer- Eppenhuisen- Doodstil:

- Bijzonder gebied met veel energie in de dorpen.
- Breng oude routes weer terug. Veel behoefte aan ommetjes.
- Hier zorgen over verlies van ruimtelijke kwaliteit door aardbevingsproblematiek. Zorg bij aanpak voor een aantrekkelijkere omgeving, neem een plus mee voor

groen en biodiversiteit.

Menkemaborg- Tocemaheerd:

- Tocemaheerd wordt in zijn geheel gerestaureerd, ook het historisch groen rondom; <https://tocamaheerd.nl/project/>
- Veel samenwerking met opleidingen door inzet van scholieren/ studenten bij het project.
- Interessant om koppeling mee te zoeken m.b.t. aanpak.

Koppelingen met initiatieven:

Boterdiep:

- Vertel het verhaal, gebruik het als route voor varen en fietspad → Groningen beleven, Diepen en Maren, Verbonden biodiversiteit, Kiekn en Doun.

Steenfabriek van Rottum

- Vertel het verhaal van het Hoogeland → Kiekn en Doun.

Noordpolderzijl- Rottum

- Vertel het verhaal van de Rottumers → Kiekn en Doun.

schets sessie 3 Eemsdelta / Fivelingo

Sessie 3

Oude Fivel-loop:

- Er is een klein stukje van de oude waterloop hersteld.
- Graag onderzoek naar de oude loop; geef in het landschap op een of andere manier aan waar deze oorspronkelijke loop was.
- Neem daarbij het hele gebied van de Fivelboezem mee.
- Neem de dorpen mee in dit verhaal
- Gebruik groen als versterkingselement (riet, bosjes etc.).
- Neem Westeremden mee in het verhaal; dit was historisch het laatste haventje voor de zee.

Maren algemeen:

- Denk aan de waarde van de meandering. Ook bij de lijn tussen Eemshaven en Delfzijl.
- Doe daar ook wat meer met de dijken, niet alleen maar een civiele oplossing. Ook bewoners betrekken/ recreatie/ verhaal.
- Probeer waterlopen waar mogelijk weer met elkaar te verbinden.

Oud wierdengebied tussen Spijk en Appingedam:

- Pak hier de kansen voor recreatie, routes, hardlooproutes, vertel het verhaal → Groningen beleven, Diepen en Maren, Kiekn en Doun.

Kiekn en Doun:

- Maak de oude en nieuwe geschiedenis van het gebied zichtbaar
- Doe iets met de Atlantic Wall: replica terugzetten? Maak deel zichtbaar waar het in de dijk is verdwijnen.
- Kan er iets met een helicopterview gedaan worden?

geeltjes ('paarsjes' ...) op de schetstafel; foto Lidia Vedder

4. Kansen en bedreigingen

Tijdens het schetsen zijn aan de verschillende tafels extra aantekeningen gemaakt over kansen, bedreigingen en tips. In dit hoofdstuk worden de belangrijkste samengevat.

Kansen/ wensen (met name deelgebied Middag Humsterland en Reitdiep dal:

- Er moet een bredere governance op het gebied komen.
- Het ravijn van Boerakker = stroomdalletje: [Het Ravijn van Boerakker - Canon van Nederland](#)
- De zichtbaarheid van de oude dijken zijn niet goed zichtbaar in het landschap. Deze beleving moet omhoog, dit hoeft niet altijd te gaan om over de dijken te bewegen. De landerijen zijn ook mooi en moeten ook beleefd worden,
- De verbinding kan ook liggen in de verhalen
- De openbare wegenlegger laat zien welke paden openbaar toegankelijk zijn. Sommige van deze paden zijn geclaimd door individuen. Inzicht hierin zou fijn zijn. Welke paden zijn officieel openbaar toegankelijk? Moet het individu worden aangesproken op het claimen van deze paden voor eigen belang?
- Stichting Gastvrij aan de Louwers heeft al subsidie gekregen vanuit Groninger Dorpen, ook dit is een burgerinitiatief. Biedt kansen.
- Groninger Landschap en Gemeente Groningen hebben een visie op de Hunze. De afbakening waar de Hunze mag stromen is hierin ruimtelijk verankerd.
- Goede visie voor een multidisciplinaire verbinding tussen Lauwersmeer naar Stad. Bijvoorbeeld de Hanze geschiedenis. Raakt aan de betere governance.
- Het Landschap moet weer interessant worden. Bijvoorbeeld door het toevoegen van meer variatie en afwisseling.
- Kan je een verbinding creëren over het van Starkenborghkanaal om ZWK met hier te verbinden? => Kans, studentenonderzoek Hogeschool van Hall Larenstein?
- Noorderzijlvest gaat bezig met de ontwikkeling van gemaal Tilburg. Hier wordt aandacht gegeven aan de mogelijkheid voor kano's. Ook wordt er een vispassage aangelegd Dit wordt gedaan mede door Tennet gelden. Dit verbeterd of bied kansen voor de verbinding naar Winsum.
- De gemeente is bij Aduarderszijl bezig om de vuurbakens te plaatsen. Deze stonden er in het verleden ook, maar zijn verdwenen. Ze worden teruggebracht in het landschap.
- Initiatief het Oude Riet. Genoeg om een cultuurhistorisch verhaal te kunnen vertellen. De vraag die er aan hangt is hoe je functies kan teruggeven aan de plek of locatie <https://www.ouderiet.com/>.

in gesprek met elkaar; foto Lidia Vedder

- Wil je een gebied stimuleren moet je zorgen dat de randvoorwaarden goed zijn. Dus toilet- en parkeervoorzieningen bijvoorbeeld. Als mensen nu een wierde willen bezoeken rijden ze rondjes rond de kerk en vertrekken weer omdat ze niet kunnen parkeren. Bij aanlegplaatsen voor kano's liggen bossen vol met wc papier, omdat men naar het toilet moet. Etc.
- Gemeente Groningen is bezig met de visie op Westpoort. Dit biedt aanknopingskansen.
- Voor Groene Longen ligt de grootste kans in dit gebied op de boerenerven.
- Inventariseren van 'leemtes' op de routes zoals deze er nu liggen, en die vergelijken met de openbare leggerkaart. Mogelijk dat hier nieuwe routes (onverhard) uit kunnen voortkomen. Dit is in Drenthe al gebeurd. Hetzelfde geldt voor schouwpaden, ook deze bieden kansen.
- Om dijken en wierden beter in het landschap zichtbaar te laten worden kunnen er bomen gepland worden. Dit kan op de dijk, of aan de rand van een wierde, om zo de vormen te accentueren.
- Een ecologische verbinding die aandacht nodig heeft is de flyway (= vogeltrek). Deze kan je vergelijken met vismigratie. Kan onderdeel worden van een bredere verbinding met andere gebieden voor het Reitdiepgebied

- Stichting Gastvrij aan de Louwers, heeft al subsidie gekregen vanuit

Algemene opmerkingen

- Jens Enemark vragen naar de foto/kaart waarin de hele Wadenzee (Nederland t/m Denemarken) inzichtelijk gemaakt wordt. Dit kan dan gekoppeld worden aan een speciale kaartuitsnede om de verbinding met van Aa naar Zee beter te visualiseren. Hierin kan dan ook de aangrenzende watersystemen inzichtelijk gemaakt worden.

Kansen en bedreigingen: tips

Tijdens de sessie konden de deelnemers ook tips geven over kansen en bedreigingen. Deze zijn verzameld en weergegeven in de tabel op de volgende pagina's.

Onderwerp	Idee/uitleg	Type	Gewenste actie
Bermen	Kruidenranden. bufferzones terugbrengen	Kans	Oppakken binnen Bermen komen tot Leven
Bermen	Data natuurvriendelijke oevers ophalen bij Waterschappen (3 stuks)	Data	
Bermen	Provinciebreed onderzoek naar ecologische potentie (zoals provincie en waterschappen al hebben gedaan)	Wens	
Diepen en Maren	Onderzoek: waar liggen diepen en maren. Welke zijn er? Welke status hebben ze? Inclusief historische kaartanalyse	Onderzoek	
Diepen en maren	Karakteristieke waterlopen: wat zijn verbindende stukken (nu gen water). Watergangen met status?	Onderzoek	
Groene Longen	Fivel + Fivelboezem: groenaanleg. Delleweg (herstel), Stadsweg (Ten Post) is ook stukje Fivel. Fivelplas	Info	
Groene Longen	Onderzoek dorpsbosjes van SBB meenemen	Info	
Groningen Belevén	Batterij Atlantikwall (van WS NZV) op de dijk laten plaatsen. Replica (vgl. SBB in West-NL).	Wens	
Natuur	Stapstenen zijn waardevol. Kleine stukjes 'natuur' behouden	Info	
Varen	Ten N-O van Loppersum is het lastig varen	Info	Meenemen in Masterplan Vaarwegen
Varen	Verbinding Oosterwijtwerd	Info	Meenemen in Masterplan Vaarwegen
Varen	Onderzoek: waar liggen kansen op vaar netwerk rond te krijgen > onderzoek voor lange termijn uitvoering	Onderzoek	Onderzoek naar laten doen i.k.v. Masterplan Vaarwegen
Varen	Vaarcircuit om de noord (uit ca. 2000). Document met info?	Document	Meenemen in Masterplan Vaarwegen
Varen	Analyse: vaarwegen upgraden met voorzieningen langs vaarwegen. Wat zijn knooppunten?	Onderzoek	Meenemen in Masterplan Vaarwegen
Varen	Lange rechte stukken zijn niet interessant om te varen	Ter info	Meenemen in Masterplan Vaarwegen
Varen	Waar kun je varen? Volgens welke recreatievaartklassen: wat willen we bereiken? SUP, kano, sloep	Onderzoek	
Varen	Haventjes: 't Zandt, Zeerijp, ...	Data	
Varen	Zwemlocaties in beeld + uitbreiden	Data	
Wandelen	Schouwpaden ophalen bij Waterschappen (3 stuks)	Data	

Onderwerp	Idee/uitleg	Type	Gewenste actie
Wandelen	Kerkepaden	Data/ Onderzoek	
Zout-zoetverbinding	Dubbele dijkzone, door RWS zout-zoetverbinding > zachtere overgang creeren	Info	
	Beheer en onderhoud regelen!	Ter info	
	Eendenkooien	Data	
	Nachttuinen > donkerte beleven > 't Zandt +...	Data	
	Trekvaarten en waarhuizen. Verhaal vertellen	Data	
	Steenfabriek Rottum	Ter info	
	Kloosterland	Data	
	Maaipaden	Data	
	Inventarisatie kolken	Data	
	Historische terreinen	Data	
	Weidevogelgebieden behouden	Data	
	Boerenlandpaden	Data	
Varen	Vanuit NPG; duurzaam ondernemerschap		
Varen	Ontwikkelen waterrecreatie; ontwikkelen van vaarrondjes		
Mooie uitspraak	Mooiste stuk klei van de wereld		
Oostpolder	Hier zouden allemaal koppelkansen zijn, 600 ha waarvan 200 ha groen. Ontwikkeling bedrijven, 'leeg' gebied, bewoners mogen meedenken		
Oostpolder	Hogeland Oost; invloed op MKB/scholen etc.		
Opmerking	Inventariseer op uniforme wijze		
Bermen	Van Eemsdelta zijn al geïnventariseerd, incl. boerenerven en kerkhoven		
Dijken	Waterschap wil o.a. de oude dijk van het Reitdiep herstellen bij Hekkum		
Dorpsbosjes	De dorpsbosjes van SBB vormen samen een soort van 'stepping stones'		
Eendekooi	Er is inmiddels een theetuin bij de eendekooi Onrust bij Hornhuizen		
Opmerking	Het Wad mag geen attractiepark worden!		

Onderwerp	Idee/uitleg	Type	Gewenste actie
Wensen	In Bedum en Groot Wetsinge; wens voor een voedseltuin		
Wensen	Schellingaheerd; Tinyhouses en een cooperatie; boerderij van de Toekomst		
Maarhuizen	een en al cultuur		
Wetsinge	landbouwcompensatie		
Wehe den Hoorn	Pilot; ommetje, er ligt een meerjarenplan samen met SBB. Denk ook aan Abelstok van SBB		
Oude boerderijen	o.a. Menkemaborg, Thokemaheerd. Veel oude boerderijen		
Regiodeal	belangenverstrengeling		
Varen	Stitswerdermaar / dam/ weer een sluis zodat je rondje naar Rottum kunt maken		
Erven	versterking aangrenzende erven de weg naar Warffum		
Fietsen	komt een fietspad van Electra naar Zoutkamp over de dijk		
Varen	Oude Diepje; kansen voor kano's, er is geld over! Grote duikers		
Varen	zou mooi zijn als er kanoroutes komen over de Oude Hunze en een verbinding tussen Warfhuizen (Kromme Raken)		
Opmerking	geen lichtvervuiling		
Middelstum	ligt al een ommetje. Borg Ewsum, oeverwal, oude trekvaart		
Natuur	Op de slaperdijken: aantrekken van meer kweldervogels		
Wandelen	ligt al een ommetje bij Westeremden en 't Zandt! Bij het Zandt willen ze binnenkort oppimpen qua biodiversiteit. Gemeente heeft contact met Riek		
Trein	ligt oude spoorlijn tussen Winsum en Zoutkamp (Marnelijn). Vele elementen herinneren hieraan.		
Stortplaats	ligt stort bij Usquert; potentie, kunnen leuke plannen mee		
Oosthouw Leens	monumentaal pand en tuin		
Usquert	pand van Berlage		
Aduarderdiep	Ligt een gebiedsplan		

5. Vooruitblik

Na afloop van de reeks gebiedssessies, nemen we als Landschapswerkplaats even de tijd om de oogst te laten bezinken. We gaan de resultaten van de sessies inventariseren en analyseren. Dat zal ook na de zomervakantie nog doorgaan.

Op 17 oktober organiseert de Landschapswerkplaats een provinciebrede bijeenkomst, waarin we de analyse per deelgebied bij elkaar brengen tot een compleet overzicht voor heel Groningen. We zoomen in op de Gebiedsagenda, geven een eerste analyse van de meest kansrijke combinaties van initiatieven en van de eerste 'hotspots' die opdoemen: de plekken in Groningen waar veel initiatieven, ideeën, kansen en lopende ontwikkelingen bij elkaar komen.

Gebiedsagenda

Daarna werken we de Gebiedsagenda per deelgebied verder uit, samen met de initiatiefnemers en gebiedspartijen. We kijken onder andere naar:

- Welke nieuwe data over lopende ambities, programma's en projecten zijn er nog binnengekomen en welke daarvan kunnen samenwerken met de Landschapswerkplaats?
- Welke bestaande structuren en samenwerkingsverbanden zijn er al

en hoe kunnen we hierop aansluiten en / of **mee samenwerken**? Hierbij zullen de initiatieven voor de Landschapswerkplaats natuurlijk primair zijn.

- Welke raakvlakken en koppelkansen zijn er met de gebieds- en landschapsbiografieën en de programma's en projecten die al lopen bij provincie, gemeenten, waterschappen en terreinbeheerders?
- Wat is de beste plek voor een project om aan de slag te gaan? Op welke plek krijg je het meeste 'waar voor je geld'?
- Welke gronden zijn bij wie in eigendom?
- Op welke plekken hebben de initiatieven opgeteld het grootste resultaat? Op welke schakels van het netwerk moet de focus liggen?
- Zijn er voor een gebied specifieke combinaties te bedenken tussen thema's?
- Hoe dragen we in een gebied zo goed mogelijk bij aan de

missie en de doelen van de Landschapswerkplaats? Hoe kunnen we oude en nieuwe initiatieven zo goed mogelijk inpassen?

Dat zal de tweede helft van 2023 in beslag nemen. Met een gebiedsagenda brengen we de bestaande en 'toukomstige' ruimtelijke projecten en netwerken in beeld. We sluiten hierbij aan bij het proces van de Transitie Landelijk Gebied van de provincie Groningen, en vice versa.

Dat betekent overigens niet dat de Landschapswerkplaats niets anders meer doet. Parallel aan het opstellen van de Gebiedsagenda laten we al onderzoek uitzetten en bereiden we de Werkplaatsagenda en de concrete uitwerking van de verkenning zover mogelijk voor met de initiatiefnemers. De snelheid waarmee we de gebiedsagenda's opstellen, kan tenslotte per deelgebied verschillen, afhankelijk van de complexiteit en hoeveelheid lopende ambities, programma's en projecten.

Werkplaatsagenda

Eind 2023 en begin 2024 maken we de overstap naar de Werkplaatsagenda. In de Werkplaatsagenda leggen we vast wat de Landschapswerkplaats de komende jaren gaat doen. Met welke projecten kunnen we de grootste ruimtelijke impact realiseren, de initiatieven zo goed en effectief mogelijk bedienen, als plus op de taak van (semi)overheden, terreinbeherende organisaties en andere gebiedspartijen?

Wat doen we wel, en wat ook niet? En welke allianties kunnen we daarbij smeden?

Terwijl we bezig zijn met de Gebiedsagenda en de Werkplaatsagenda, grijpen we ondertussen kansen die zich nu al voordoen om initiatieven in concrete projecten om te zetten, met beide handen aan. Een voorbeeld hiervan is Meerbos, als onderdeel van Groene Longen, waarvoor we samen met projectbureau Meerstad een plan gaan maken. Als alles volgens planning verloopt, zou de aanleg van het bos eind 2024, begin 2025 kunnen starten. En zo dienen zich nu al meer kansen aan, in verschillende gebieden.

Noordpolderzijl, het Zielhoes; foto Marketing Groningen, Sebastiaan Rodenhuis Fotografie

presentatie vooraf; foto Lidia Vedder

Bijlage 1 Deelnemerslijst

Aanwezig	Organisatie
Tim Visser	Groningen Belevén
Drewes Wildeman	Landgoed De Camping
Tini Smale	initiatiefnemer van Wad tot Stad
Oscar Borsen	initiatiefnemer Diepen en Maren
Hermien Maarsingh	Landgoed De Camping
Jens Enemark	initiatiefnemer van Wad tot Stad
Aniela Sirks	initiatiefnemer Verbonden Biodiversiteit / CMG
Joccoba van Wijk	pilot Wehe den Hoorn
Koost Buist	pilot Ezinge Verbindt
Joke Buist	pilot Ezinge Verbindt
Harmannus Blok	Verbonden Biodiversiteit / CMG
Oebele Agter	initiatiefnemer Bermen komen tot Leven / gemeente Eemsdelta
Ton van den Boomgaard	Stichting de 5 Oldambster Dorpen / Kiek'n & Doun
Dik Breunis	initiatiefnemer van Wad tot Stad
Hans Eilert	initiatiefnemer Groene Longen/Tiny Forests
Arie Moerman	Stichting Landgoed Schelligheheert
Fokko Leutscher	Gastvrij Middag-Humsterland
Mathijs Niehaus	Provincie Groningen - Gebiedsregisseur TLG Wierdenland & Waddenkust
Leendert Visser	Waterschap Noorderzijlvest
Maud Diemer	gemeente Het Hogeland
Peter van Tholen	gemeente Eemsdelta
Renske de Jong	Museum Wierdenland
Janneke Schurer	gemeente Het Hogeland
Johannes Boshuizen	Toukomst / NPG
Peter van Dijken	ED2050
Rixt Vellinga	gemeente Het Hogeland
Martin Biewinga	West 8 / De Landschapswerkplaats
Ragna van Sonsbeek	gemeente Westerkwartier
Ilona Boekhorst	gemeente Westerkwartier

Bijlage 2

Beschrijving initiatieven

Het wad; foto Marketing Groningen

Groningen beleven

Samen zorgen we ervoor dat er op typisch Groningse plekken, zoals op oude slaperdijken en langs diepen en maren, gewandeld of gefietst kan worden. En dat het netwerk van wandel- fiets en ruiterpaden beter wordt, zodat ook horeca en andere ondernemers, borgen en musea ervan profiteren en de charme van het landschap verder wordt versterkt.

In de herinnering van de Groninger dorpen leven de oude paden van weleer voort. Sterker, er is een grote wens om de paden in ere te herstellen. Dat is dan ook de kern van dit plan: vanuit lokale herinneringen en wensen een fijnmazig netwerk van wandel-, fiets-, en ruiterpaden opzetten, geworteld in de rijke geschiedenis van onze provincie. De uitgangspunten zijn voor alle drie netwerken hetzelfde. In de eerste plaats is dat de kwaliteit van de paden. Dit gaat niet alleen om de begaanbaarheid, staat van onderhoud en veiligheid. Het is ook van belang dat de paden betekenis hebben in het landschap. Ten tweede moeten de paden en het netwerk dat zij vormen, goed te vinden zijn. Bijvoorbeeld via knooppunten op kaarten en paaltjes. Ten derde is het van belang dat de actieve recreant pauze kan nemen. Hierbij helpen uiteenlopende voorzieningen, van rustpunten tot picknickbanken, maar altijd met het lokale verhaal op de voorgrond.

Het netwerk maakt bestaande voorzieningen beter vindbaar. Dit sluit aan op het vierde uitgangspunt: de paden en voorzieningen moeten aansluiten bij het lokale verleden en heden. Ze moeten iets vertellen over het landschap en haar geschiedenis. Deze informatie kan digitaal of fysiek gekoppeld worden aan het netwerk.

Masterplan varen

Meer toegankelijke vaarwegen bieden grote kansen voor het verhogen van de kwaliteit van de leefbaarheid en woon-leefomgeving van alle Groningers. Herontwikkeling van onze historische waterwegen en het verbinden met fiets- en wandelnetwerken levert een belangrijke bijdrage aan duurzaam toerisme en kansen voor Groninger ondernemers. Vaarwegen doorsnijden een grote diversiteit aan unieke landschappen en bijzondere cultuurhistorie. Onderwerpen voor op de gebiedsagenda van de Landschapswerkplaats: de infrastructuur van vaarwegen toegankelijker maken (doorvaarthoogte, vaarwegdiepte); voorwaardenscheppende voorzieningen bij vaarwegen en meren; duurzaam varen; routeontwikkeling (zoals onze pareltjes zichtbaarder maken, vaarknooppunten-netwerk).

Wat levert het op? Direct en indirect honderden banen in de vrijetijdseconomie. Daarnaast wordt door het weer veilig. Het levendiger maken van onze historische vaarwegen vergroot de leefbaarheid en versterkt de Groninger identiteit. Bovendien is het een kwaliteitsimpuls voor de woonomgeving. Kanalen waarop wordt gevaren zijn levende kanalen: een omgeving waar het goed toeven en wonen is.

Een vaartoerist heeft ook vaak fietsen aan boord. Als hij aanmeert, gaat hij op zoek naar dezelfde authentieke beleving als elke andere toerist. Met nieuwe (ook digitale) voorzieningen op aanlegplaatsen, toeristische opstappunten en parkeerplaatsen bij horeca, kan deze beleving direct worden aangeboden. Hierdoor worden (vaar)toeristen ook verblijfstoeeristen. Havens en aanlegplaatsen worden weer

belevingsvolle knooppunten voor cultuur, horeca en ondernemende Groningers.

Diepen en maren

Diepen en maren staan aan de basis van Groningen. Ooit verbonden ze dorpen en steden met elkaar, maar ook met de wereld. De diepen – waaronder Damsterdiep, Boterdiep en Reitdiep – vormen belangrijke cultuurhistorische assen waarlangs van oudsher veel cultureel erfgoed aanwezig is als wierden, molens, sluizen, kalkovens en steenfabrieken. De samenhang tussen dit erfgoed is momenteel ver te zoeken. Het Damsterdiep is als oudste industriële as in Groningen vergelijkbaar met die van de Zaanse Schans voor Amsterdam. Maar geen toerist die met die bril kijkt. Door de openstelling en herbestemming van de erfgoedparels langs de diepen in samenhang aan te pakken, ontstaan hoogwaardige erfgoedlinten met een grote toeristisch-recreatieve betekenis.

Versterking en herstel van deze historische waterlopen biedt unieke kansen voor natuur, leefbaarheid, klimaat en waterbeheer. Het landschap wordt meer toegankelijk en ons erfgoed beter te beleven.

Het stelsel van maren vormt een netwerk in een agrarische omgeving, met kansen voor landschaps- en natuurherstel (natuurlijke oevers en vismigratie) en om het landschap meer

toegankelijk te maken. Versterking van deze historische waterlopen vergroot tevens de capaciteit voor opvang van water, in tijden van overvloed en schaarste. Dorpen en wijken kunnen zich opnieuw gaan verhouden tot het cultuurlandschap.

't Wad tot stad

Het cultuurlandschap rondom het Reitdiep behoort tot het oudste van Europa en verbindt de mooiste plekken van Groningen. Dit willen we behouden én toekomstbestendig maken. Samen zoeken we naar vernieuwende manieren om het landschap nog mooier te maken, met aandacht voor rendabele landbouw, biodiversiteit, toerisme en water. Het gebied van 't Wad tot Stad loopt langs de oude getijdenrivier het Reitdiep. Het Reitdiep verbindt het Werelderfgoed de Waddenzee via Nationaal Park Lauwersmeer en Nationaal Landschap Middag-Humsterland met de stad Groningen.

Dit Groninger landschap is altijd mee veranderd door de invloeden van eb en vloed, overstromingen en aanleg van dijken en sluizen. In de recente geschiedenis hebben een aantal ontwikkelingen het gebied minder aantrekkelijk gemaakt, zoals het steeds efficiënter maken van de landbouw. Percelen zijn steeds groter geworden en door het verlies van biodiversiteit is het landschap een stuk saaier geworden. Waar we

voorheen zo snel mogelijk al het water naar zee lieten stromen, zouden we nu juist het water willen vasthouden. Door de nieuwe klimaatverandering verandert dit landschap ook weer mee. Laten we dit op een cultuur- en economisch-verantwoorde manier doen.

Samen met boeren, bewoners, studenten, natuurbeheerders en overheden willen we werken aan een plan voor het gebied waar landschapsverbetering, toegankelijkheid, beleving en bedrijvigheid in terugkomen. Een paar voorbeelden: Biodiversiteit bevorderen door het realiseren van natuurgebieden en waterberging voor en na het gemaal de Waterwolf bij Electra; Waterberging door de oude waterlopen te herstellen waarbij de contouren van de voormalige eilanden van het Middag-Humsterland weer zichtbaar worden; Verwildering van oevers zodat er een bredere en meer gevarieerde begroeiing en biodiversiteit ontstaat; Natuur-inclusieve landbouw stimuleren; Wandel- en fietspaden aanleggen naar en langs het Reitdiep en waar mogelijk langs (nieuwe) natuurgebieden, zodat het gebied beter toegankelijk wordt; Kleinschalige zwemplaatsen creëren, ook aan het Wad; Goede verwijzing naar omliggende instellingen (musea, buitenplaatsen, dorpen) die verhalen vertellen en nieuwe verhalen verzamelen;

Van Aa naar Zee

In het grootste natuurgebied van Nederland ontbreekt een cruciale schakel: de natuurlijke overgang tussen zoet en zout water. Van Aa naar Zee herstelt dit op de beste plek, namelijk waar de Westerwoldse Aa in de Dollard uitmondt. Dit biedt kansen voor natuur en landbouw. Een project met internationale allure.

De (her)inrichting van de Westerwoldse Aa is afgerond met als resultaat een prachtig kleinschalig cultuurhistorisch beekdal met hoge biodiversiteit. Bij de monding in de Dollard, bij Nieuwe Statenzijl, wordt het water nu via een enorm sluizencomplex richting de Waddenzee gespuid. Er zijn de laatste decennia meer grote problemen ontstaan: bodemdaling in de polders, opslibbing op de kwelders en dat bij een rijzende zeespiegel. Verhoging en versterking van dijken en sluizen is geen duurzame oplossing. Dat moet en kan anders. De zee binnenlaten betekent gratis aanvoer van slib. Vruchtbaar slib en natuurlijk opgehoogde gronden kunnen later benut worden voor zilte landbouw. Zo wordt dit het meest klimaatbestendige landbouwgebied van Nederland. En het blijft meegroeien met de zee, de natuur regelt het gratis en voor niks. En het heeft nog een voordeel in de Dollard zelf. Het getijdenvolume wordt groter, dat is gunstig voor het openhouden van de geulen in de Dollard die ook van belang zijn voor scheepvaart. Er ontstaat van zuid naar noord een afwisselende toeristische route. Van het water van de Westerwoldse Aa, naar de bosrijke zandgronden, door naar de weidsheid van het kleilandschap met tot slot de natuurlijke ontmoeting van zoet en zout. Het internationale én typisch Groninger project Van Aa naar Zee is omvangrijk met veel impact. Het genereert kennis en inspireert andere natuurgebieden met barrières. Het gaat om biodiversiteit- en natuurherstel, landbouwtransitie, veilig wonen, recreatie, toerisme en economie, kennisontwikkeling en internationale samenwerking. De schaal en compleetheid, van bron tot monding, levert aan beide zijden van de grens een unieke situatie op. Waar soorten weer vrij kunnen migreren, vogels weer rust- en broedgebieden vinden en mensen kunnen ondernemen en genieten van rust en ruimte.

Het Toukomstpanel adviseerde een provincie-brede visie te ontwikkelen voor de toekomst van onze hele Groningse kust. In de Landschapswerkplaats gaan de initiatiefnemers van Aa naar Zee aan de slag met de eerste stap.

Verbonden Biodiversiteit

Verbonden Biodiversiteit wil een gemarkeerde route creëren langs fysieke hubs die biodiversiteit, cultuur en educatie met elkaar verbindt. Onderweg zie je bloemrijke bermen en bezoek je insectentempels, bijenheemtuinen, borgen en voedselbossen. Bij knooppunten zijn terrasjes, pluktuinen, creatieve bouwwerken (follies) en leerplaatsen. Ons mooie Groningen heeft verschillende landschappen en een unieke ligging. Dit biedt veel mogelijkheden om bezoekers kennis te laten maken met biodiversiteit en (agrarisch) natuurbeheer.

Verbonden Biodiversiteit wil een proces op gang brengen dat een impuls geeft aan innovatieve ideeën, samenwerking en maatwerkprojecten. We leggen de regie terug in de handen van de Groningers. Zo maken we verschil voor ons landschap, onze woonomgeving, de regionale arbeidsmarkt en het onderwijs! We ontwikkelen routes rond bestaande initiatieven en de nieuwe Toukomstprojecten die in ontwikkeling zijn die goed zijn voor de biodiversiteit

van planten en dieren (voedselbossen, pluktuinen, bijenidylles, ecologisch beheerde bermen). Routes bestrijken verschillende landschappen en gemeenten in de provincie. Onderling leiden deze recreatieve routes over land en water naar bijzondere Groningse plekken en proeftuinen. Zij vormen een belangrijk onderdeel van het biodiverse landschap. Samen met kennis- en uitvoerende organisaties wordt gekeken hoe bermen en oevers duurzaam beheerd kunnen worden, met aandacht voor inheemse soorten. Bijzondere aandacht voor de routes wordt gecreëerd door extra pleisterplaatsen en markante gebouwtjes in de vorm van follies en insectentempels. De routes vormen een web in heel Groningen. De pleisterplaatsen en proeftuinen leveren een toegevoegde waarde aan de toeristische sector in Groningen. Ook geven ze een impuls aan de leefbaarheid. Samen met de bestaande partijen die te maken hebben met de inrichting van het landschap hebben we als uiteindelijk doel een klimaatbestendig, kleurrijk en gevarieerd groen Groningen! We willen samenwerken met de afdelingen van de terreinbeherende organisaties, de gemeentelijke groenafdelingen, de waterschappen en overige grondbezitters. Ook sluiten we aan bij de werkroutes die de hierboven genoemde partijen zelf al hebben aangegeven in het Manifest voor Groningse uitwerking van het Deltaplan Biodiversiteit.

Groene longen en tiny forest

Bomen aanplanten op een manier die past bij de Groningse identiteit. Boomsoorten die er van oudsher stonden en die passen bij de bodem: in dorpen, langs wegen en paden, als versterking van landschappelijke beplantingen en op plekken die al bosrijk zijn. De bomen moeten de leefomgeving opwaarderen, de biodiversiteit versterken en recreatiegebieden verrijken. Groene Longen streeft ernaar 2 miljoen bomen te planten in de provincie, waaronder specifiek in het gebied tussen Meerstad en de A7 aan de oostkant van Groningen.

Samen met leerlingen en inwoners kleine bosjes aanplanten naast een basisschool om de biodiversiteit te vergroten, het landschap te verrijken en de leefomgeving te verbeteren. Tiny Forest is een bewezen methode om kleine (zichzelf onderhoudende) bosjes aan te leggen op stukken grond van ongeveer 10 bij 10 meter. Één of meer van deze bosjes kunnen samen met de bestaande natuur de draagkracht voor biodiversiteit enorm verhogen. Voor een groener en meer bebost Groningen! De diversiteit van deze kleine bosjes zorgt ervoor dat er veel verschillende soorten vogels en insecten worden aangetrokken, wat goed is voor de biodiversiteit in de omgeving. Indien je besluit in één gebied meerdere 'Tiny Forests' aan te leggen kan de capaciteit van het hele gebied verhoogd worden, zelfs als de bossen niet direct met elkaar verbonden zijn. Kortom een goede manier voor mens en natuur om naast elkaar te wonen.

Voor basisschoolleerlingen en studenten geeft een Tiny Forest mensen de kans om de natuur in hun eigen leefomgeving te ontdekken en daarover te leren. Het vergroot daarnaast de waterbergingscapaciteit, verbetert het de

luchtkwaliteit en gaat hittestress tegen. Als klap op de vuurpijl heeft een klein bos een positief effect op de gezondheid: meer natuur in de buurt kan zorgen voor minder stress en stressgerelateerde klachten.

Bermen komen tot Leven

Ecologisch bermbeheer in de gehele provincie Groningen. Er samen met wegbeheerders voor zorgen dat ecologisch bermbeheer de standaard wordt in Groningen. Door bermen in te zetten voor biodiversiteit, maak je gebruik van oppervlakte die anders onbenut blijft en het is meteen zichtbaar voor iedereen. Het Toukomstpanel gaf als agendapunt mee dat er een plan moet komen voor bloeiende bermen in de hele provincie Groningen.

Een groot levend netwerk dat vrijwel alle dorpen, steden, natuurterreinen en landbouwgronden in Groningen met elkaar verbindt. Dat is de potentie van de bermen in Groningen. Met naar schatting een oppervlakte van 6.000 hectare vormen bermen een belangrijke verkeersader voor de ontwikkeling en verspreiding van insecten en plantensoorten. Een verkeersader met potentie die veelal onbenut wordt gelaten. Insecten zijn onmisbaar in ons landschap. Bijna tachtig procent van de planten wordt bestoven door insecten. De natuur, maar ook de landbouw kan niet zonder. Insecten functioneren als bestuivers en bovendien als natuurlijke bestrijding tegen ziekten en plagen. Helaas staat ruim de helft van de Nederlandse bijensoorten op de Rode Lijst van Nederlandse bijen.

We moeten daarom zuinig zijn op deze waardevolle insecten. Het is belangrijk om het leefgebied te vergroten en de kwaliteit

van de leefgebieden te verbeteren. Lokaal ontstaan goede initiatieven met de aanleg van bijenidyllen en bijenlinten van hoge kwaliteit. Vaak ontworpen en aangelegd samen met bewoners. Kennisdeling, maatwerk, lokale betrokkenheid en een duurzame instandhouding zijn daarbij kernpunten.

Deze lokale initiatieven vormen vaak losse schakels in het landschap. Bermen langs wegen en paden kunnen zorgen voor verbinding en uitbreiding van een fijnmazig netwerk waarmee het leefgebied van insecten en planten wordt vergroot.

De ecologische waarde van bermen hangt nauw samen met de inrichting en het beheer. Om een goed en provincie dekkend ecologisch bermbeheer op te zetten, is een praktische insteek nodig waarbij partijen, kennis en ervaring samen moeten komen. Verschil in potentie en lokale uitgangssituaties vragen om maatwerk. Door maatregelen op het gebied van omvorming, beheer en ontwikkeling af te stemmen op de lokale situatie ontstaat een duurzame en succesvolle aanpak. Dat is ecologisch.

Kiek'n & Doun

Het moois in de provincie nog beter onder de aandacht brengen door schakels in het wandel- en fietsnetwerk langs plekken die verhalen vertellen uit te breiden. Groningen heeft tal

van fiets- en wandelpaden, een rijke cultuur en prachtige natuur die een fiets- of wandeltocht de moeite waard maken. De provincie staat hier echter niet breed om bekend. Kiek'n & Doun wil bestaande en nieuwe routes met elkaar verbinden en in kaart brengen via een app of website. Door het in kaart brengen van bestaande routes en nieuwe verbindingen via een app of website kan een Groninger of toerist in één oogopslag zien wat een gebied in Groningen te bieden heeft. De app of web maakt andere routes, bezienswaardigheden en informatie direct zichtbaar. Het Toukomstpanel heeft de fysieke routes opgenomen als input voor de agenda van de Landschapswerkplaats. Het verzamelen en publiceren van begeleidende verhalen en de app of website wordt in een afzonderlijk Toukomstproject door de initiatiefnemers uitgewerkt.

Aan de beleving van routes valt nog veel te ontwikkelen. Routes die 'over' de geschiedenis van de provincie lopen. Geschiedenis die je terugvindt in vergeten kerkepaden, slaperdijken en karrensporen. Door met een helikopterblik te kijken kunnen we een veel betere infrastructuur ontwikkelen voor inwoners en bezoekers. In samenwerking met en geleiding naar erfgoed, borgen, horeca, musea en bijzondere overnachtingsplekken. Zo zorgen de routes voor een intensere beleving door de wandelaar en fietser. De routes zorgen ook voor economisch gewin bij de plekken waar de bezoekers komen. Het fiets- en wandelpaden netwerk is dan letterlijke

de spin in het web, die zorgt voor de verbinding met allemaal mooie plekken. Maar ook voor verbinding met de kracht van het Groninger landschap, verhalen over de Groningse cultuur en omgeving. De aanpak van de fiets- en wandelpaden draagt bij aan een positieve beleving van Groningen: het benadrukken van de rust van het platteland en de ruimte in de polders. Zo straalt een mooi, doordacht en samenhangend fiets- en wandelpadennetwerk uit op de hele provincie.

De aanpak start met de inventarisatie van de huidige wandel- en fietspaden structuur. Met aandacht voor veiligheid en aanpak van verouderde paden. Uitbreiding van bestaande routes en realisatie van nieuwe routes zorgen vervolgens voor meer verbinding met aangrenzende gemeenten en gebieden zoals de Wadden, Friesland, Drenthe en Duitsland. Lokale initiatieven en ideeën krijgen een plek in het plan. Op de routes is aandacht voor voorzieningen: van plaatsen om koffie te drinken, bijzonder overnachtingsplekken en museumbezoek tot aandacht voor het verdwenen landschap door de ruilverkaveling.

Vergroenen (met begroeiing) van bestaande en verlaten gaswinningslocaties.

De gaswinningslocaties zijn macabere littekens in het open Groninger landschap. Het zijn lugubere asfaltvlakten met ijzeren 'Heras-hekwerken' erom heen, die eeuwig blijven liggen, als lelijke littekens in het landschap, als herinnering aan het volledig leegzuigen van de diepe ondergrond van Groningen. Volledig ontoegankelijk voor mens en dier, er mag en kán geen plant groeien. Wat er groeit wordt doodgespoten, omringende bomen worden onmiddellijk gekapt. Tijd voor een nieuwe bestemming, tijd voor vergroening! Wat zou

het mooi én symbolisch zijn als deze locaties worden omgevormd tot een oase van groen, van gaswinningslocatie tot ecologische parels, en weer toegankelijk voor de bewoners uit de omringende dorpen.

Het Toukomstpanel vond het groen inrichten van oude gaswinningslocaties, bijvoorbeeld in combinatie met kunst een goed idee. Het draagt bij aan de biodiversiteit, een mooier landschap in onze provincie en het past bij het 'verhaal' dat we willen vertellen. We willen de gaswinningsgeschiedenis zichtbaar maken zonder de slachtofferrol aan te nemen. Het met bomen en planten inrichten van oude gaswinningslocaties geeft een positieve draai aan het verleden: de fysieke littekens van de gaswinning in ons landschap worden zichtbaar verzorgd. De grond van de gaswinningslocaties is meestal niet in bezit van NAM, maar van de oorspronkelijke eigenaar. Om iets van deze plekken te bewaren voor de toekomst heeft het Toukomstpanel 1 miljoen euro gereserveerd om dit idee uit te voeren binnen de Landschapswerkplaats.

Eemshaven vanuit de lucht; foto Marketing Groningen, Diepzeekonijn

Stationsstraat 5
9638 BA Zuidbroek

info@landschapswerkplaats.nl
landschapswerkplaats.nl

landschapswerkplaats

Landschap